

KRISTINA SVAREVIČIŪTĖ

Mykolo Balsamono pagiriamasis žodis trims Vilniaus kankiniams: istorinių faktų paieškos vėlyvosios Bizantijos hagiografijos šaltinyje

ANOTACIJA. Mykolo Balsamono *Pagiriamasis žodis apie naujuosius šventus bei šlovingus kankinius Antaną, Joną ir Eustaciją, rusus*¹, skirtas trims Vilniaus kankiniams, yra vėlyvosios Bizantijos kūrinys, svarbus ankstyvasis Lietuvos istorijos šaltinis. Jis tyrinėtas istorikų, teologų, tačiau iki šiol nėra sulaukęs pakankamo filologų dėmesio. Straipsnyje šis šaltinis analizuojamas vėlyvosios Bizantijos hagiografijos kontekste, prieš tai trumpai aptarus Bizantijos hagiografijos raidą ir įvardijus bendrus hagiografinių kūrinių bruožus bei išskyrus esmines skirtingų laikotarpių charakteristikas. Daugiausia dėmesio skiriama XIV amžiui ir Lietuvos istorikų (ne)paliestiems Lietuvai aktualiems aspektams. Standartizuoto žanro šaltinio struktūros analizė atliekama lyginant kūrinį su jo amžininko Nikeforo Gregoro hagiografinių darbų struktūra. Kūrinio struktūros, retorikos, stilistikos ir kai kurių leksikos aspektų analizė leidžia diskutuoti dėl kūrinio literatūriškumo ir patikimumo kaip istorinio šaltinio bei kai kurių istorikų teiginių pagrįstumo.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Bizantija ir literatūra; kankiniai; hagiografija; retorika.

XIV a. pabaigoje Bizantijoje Mykolas Balsamonas parašė *Pagiriamąjį žodį apie naujuosius šventus bei šlovingus kankinius Antaną, Joną ir Eustaciją, rusus*

¹ Τοῦ ῥήτορος τῆς ἀγιωπιάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας Μιχαὴλ τοῦ Βαλσαμῶνος εἰς τοὺς ἀγίους καὶ ἐνδόξους νεοφανεῖς μάρτυρας Ἀντώνιον, Ἰωάννην καὶ Εὐστάθιον τοὺς ῥώσσοις.

(toliau – *Žodis*), t. y. Lietuvos stačiatikius. Autorius nuo 1390 m. rugpjūčio iki 1394 m. ėjo Konstantinopolio Šv. Sofijos soboro retorikus pareigas². Tiksliai trijų Vilniaus kankinių³ Jono, Antano ir Eustatijo mirties data nėra žinoma. XVI a. metraštyje nurodyti 1347 m.⁴ laikomi nepatikima data, dėl duomenų stokos ilgą laiką buvo ginčijamas ir pats kankinystės faktas. 1374 m. dalis kankinių palaikų buvo pervežta į Konstantinopolį, ši data patvirtinta Belgrado prologe ir menėjose. Kankinių kulto pradžia siejama su Konstantinopoliu ir patriarchu Filotėju (1353–1354/5 ir 1364 m. spalio 8 d. – 1376 m.): manoma, kad jo iniciatyva graikiškai buvo sukurta pamaldų seka ir neišlikusi kankinystė, kuria rėmėsi Mykolas Balsamonas⁵. Johno Meyendorffo nuomone, jis sukurtas patriarcho Antano IV laikais (1391–1397), tikėtina, iki 1394 m., kai Balsamonas tapo protonotarijumi⁶. Ogickio nuomone, kuriai pritaria ir Anatolijus Turilovas, *kankinystė*, sukurta 1374 m., ir jos vertimas atsispindi Belgrado prologo, Slucko ir pietvakarių Rusios menėjose, o *Žodis* sukurtas apie 1390 m. ir buvo pasakytas kankinių minėjimo dieną Šv. Sofijos sobore⁷.

² John Meyendorff, „The Three Lithuanian Martyrs: Byzantium and Lithuania in the Fourteenth Century“, *St. Vladimir's Theological Quarterly*, t. 26, New York: St. Vladimir's Seminary, 1982, p. 34–35.

³ Šiuos kankinius įprasta vadinti Vilniaus kankiniais.

⁴ Įdomus sutapimas – 1347 m. yra hesychazmo politinės pergalės – įtvirtinimo Sinode – data. Dėl lietuviškos hesychazmo termino rašybos: lietuviškai šis terminas nėra dažnai vartojamas, tačiau pasitaiko dvi variantinės formos: *hesychazmas* (*hesychija*) kunigo doc. dr. Romualdo Dulskio darbuose: Romualdas Dulskis, „Trys hesychijos pakopos, vedančios į autentišką krikščioniškojo pamaldumo kokybę“, *Logos*, 2006 lapkritis–gruodis, Nr. 49, p. 137–148, Idem, „Hesychazmo idėjos šv. Andriejaus Rubliovo kūryboje“, *Logos*, 2005 liepa–rugsėjis, Nr. 43, p. 80–87 ir *hezichazmas* – pastarąjį terminą vartoja Simona Makselienė savo disertacijoje, skirtoje būtent šiam objektui, ir jos pagrindu išleistoje studijoje: Simona Makselienė, *Intelektualinis vėlyvosios Bizantijos gyvenimas*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007. Tiesa, čia pat randame ir *hesychasterioną* (*Ibid.*, p. 50); pastarąjį variantą vartoja ir Baronas (*hezichastų sąjūdis*): Darius Baronas, „Bizantija ir Lietuva. Saugus atstumas, atsargus bendrumas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 2, p. 104, nors dažniausiai jo tekstuose pasitaikanti forma – „hesichazmas“. Šiame darbe vartosime terminą *hesychazmas*, nes tai tikslus graikiškos kilmės termino atitikmuo (gr. *ἡσυχία*, *ἡσυχάζειν*, *ἡσυχασμός*, angl. *hesychasm*). Laikantis terminų vertimo principų, senosios gr. kalbos (ne naujosios) „v“ perteikiama „y“.

⁵ Дмитрий Огицкий, „К истории Виленских мучеников“, in: *Богословские труды*, Москва: Издание Московской Патриархии, 1984, p. 238–242.

⁶ John Meyendorff, „The Three Lithuanian Martyrs: Byzantium and Lithuania in the Fourteenth Century“, p. 35.

⁷ Дмитрий Огицкий, *op. cit.*, p. 238–239, Макарий, митрополит Московский и Коломенский, *История русской церкви*, кн. 3, Москва: Издательство Валаамского Спасо-Преображенского монастыря, 1995, p. 528.

Žodis išlikęs Atono kalno Vatopedo vienuolyno rankraštyje⁸, paskelbtas Manuilo Gedeono (du leidimai)⁹ ir Michailo Speranskio¹⁰, šiais leidimais naudojosi istorikas Darius Baronas, Vilniaus kankiniams skirtos studijos autorius ir joje spausdinto Balsamono *Žodžio* kritinio teksto ir vertimo iš graikų kalbos autorė Tatjana Aleknienė¹¹, kurios parengtu ir išverstu tekstu naudojuosi aš.

ŽODIS KAIP ISTORIJOS ŠALTINIS

Istoriko Barono studijoje aptarta trijų Vilniaus šventųjų kankinystės istoriškumo problema ir dar kartą grįžta prie Kazimiero Chodynckio paties kankinystės fakto neigimo, (Chodynckio manymu, nėra duomenų apie kankinius iki XV a. pabaigos, XVI a. pradžios), taip pat publikuoti pagrindiniai šaltiniai bei pristatyta kankinystės kulto istorija. Tai bene plačiausia ir išsamiausia studija, skirta trimis Vilniaus kankiniams. Balsamono *Žodis* sulaukė lietuvių istorikų, kuriuos jis domina tik kaip istorijos šaltinis, dėmesio¹². Barono darbo

⁸ Šaltinis aprašytas: Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, Vilnius: Aidai, 2000, p. 166; „Τοῦ ῥήτορος τῆς ἀγιοπάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας Μηχαήλ τοῦ Βαλασαμῶνος εἰς τοὺς ἀγίους καὶ ἐνδόξους νεοφανεῖς μάρτυρας Ἀντώνιον, Ἰωάννην καὶ Εὐστάθιον τοὺς ῥώσσοις”, šaltinių graikų kalba redakcija ir vertimas Tatjanos Aleknienės, in: *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, Vilnius: Aidai, 2000, p. 200–243.

⁹ Μανουὴλ Γεδεών, *Νέα βιβλιοθήκη ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων*, Constantinopoli, 1903, t. 1, p. 85–102, Μανουὴλ Γεδεών, *Ἀρχεῖον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας*, Constantinopoli, 1911, t. 1, p. 152–174.

¹⁰ Михаил Н. Сперанский, *Сербское житие литовских мучеников*, Москва: Издание Императорского общества истории и древностей российских при московском университете, 1909, p. 35–47.

¹¹ Klasikinės filologijos specialistės Tatjanos Aleknienės vertimas kruopštus ir meniškas, todėl straipsnyje tais atvejais, kai analizei pakanka vertimo į lietuvių kalbą, apsiribojama juo ir originalas nepateikiamas, o kai yra svarbus graikiškas tekstas arba literatūrinis vertimas, mano manymu, gali nepakankamai tiksliai perteikti originalą, pateikiama ir graikiška citata.

¹² Alvydas Nikžentaitis, „Trys stačiatikiai kankiniai Vilniuje“, *Komjaunimo tiesa*, 1988-12-17, Nr. 240 (11145), 3; Alvydas Nikžentaitis, „Dar kartą apie stačiatikius kankinius Vilniuje“, *Komjaunimo tiesa*, 1989-02-15, Nr. 32 (11187) 3; Rasa Mažeika, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo laikysena krikščionybės atžvilgiu“, *LKMA Suvažiavimo darbai*, Kaunas, 1991, t. 13, p. 205–218; Paulius Rabikauskas, *Krikščioniškoji Lietuva: istoriografija, hagiografija, šaltiniotyra*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, 2002, p. 19–20, 32–36; Stephen Christopher Rowell, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 ir kiti.

išvados yra plačiai pristatytos visuomenei¹³, tačiau yra ir besilaikančių kitokios nuomonės¹⁴. Baronas, kalbėdamas apie rašiusių iki jo kolegų darbus, pabrėžia, kad jų teorijose „bendra silpna vieta yra ta, kad jos nepakankamai įvertino patį kankinystės aprašymą kaip istorijos šaltinį“¹⁵. Monografijoje visas skyrius skirtas kankinystės aprašymo istoriškumo klausimui, nagrinėjiamam dviem aspektais: 1) tekstologiniu tyrimu stengiamasi išryškinti ankstyviausią kankinystės aprašymo variantą; 2) tekstologinės analizės rezultatus bandoma patikrinti remiantis XIV a. pabaigos istoriniais šaltiniais¹⁶. Tekstologinė analizė atrodo neįtikinama dėl naudojamų tyrimo metodų: šaltiniai yra lyginami neatlikus atskirų šaltinių analizės, *Žodis*, kuris laikomas seniausiu žinomu hagiografiniu šaltiniu, nėra aprašytas, neįrodytas jo kaip patikimo istorinio šaltinio faktas, jo citatos yra imamos pasirinktinai ir gretinamos su kitais šaltiniais bei su žinomais Ldk Algirdo valdymo laikotarpio istorijos faktais. *Žodis* ir slaviški kankinystės aprašymai neabejotinai yra giminingi, lygintini, tačiau jie parašyti laikantis skirtingų, nors ir turinčių daug bendra, tradicijų, skiriasi jų parašymo laikas ir kalba, todėl prieš pradėdant šaltinius lyginti, juos reikia išanalizuoti atskirai.

¹³ Turima omenyje ne tik cituojama monografija ir mokslinės publikacijos. Barono straipsniai apie tris Vilniaus kankinius skelbti ir populiariojoje spaudoje, pvz.: „Trys Vilniaus kankiniai – didžiausias stačiatikių lobis Lietuvoje“, *Veidas*, 2007-04-26, Nr. 17. Reikia paminėti Liudo Jovaišos parašytą monografijos recenziją, nors ir labai glaustą, tačiau ypač palankią, kurioje cituojamas Artūras Dubonis, studiją pavadinęs „stačiatikybės Lietuvoje Algirdo valdymo laikais istorija“: „Darius Baronas. Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija. Istorinė studija ir šaltiniai (*Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae*, 2)“, recenzija, *Lietuvos istorijos metraštis*, t. 1, Vilnius: LII, 2001, p. 229–230.

¹⁴ Bene kategoriškiausiai pasisako Tomas Baranauskas. Pateikiu citatą iš „Lietuvos istorija XI–XV a. Algirdas – nukariautojas ir gynėjas. Paskaitų medžiaga“ (LEU), kurioje istorikas, aptaręs Ldk Algirdo iniciatyvą dėl kankinių kanonizavimo ir metraščių medžiagą, teigia: „Istorikas Darius Baronas išleido net visą studiją, kurioje šita legenda – būtent vėlyvoji jos interpretacija – laikoma neabejotina istorine tiesa. Argumentų dėl vėlyvųjų elementų patikimumo nepateikiama jokių – įrodymo iliuzija kuriama įrodinėjant, kad legenda buvo žinoma jau Algirdo laikais. Taip, ji buvo žinoma, betgi Algirdo laikų versijoje šios legendos veiksmas niekaip nesietas su Algirdu.“ <http://lietuvos.istorija.net/vpu/>, <http://lietuvos.istorija.net/vpu/> [žiūrėta 2012-06-20].

¹⁵ Darius Baronas, „Trys Vilniaus kankiniai – didžiausias stačiatikių lobis Lietuvoje“, <http://www.verslobanga.lt/lt/leidinys.full/4631aa1bae8a8> [žiūrėta 2012-05-18]. Baronas, kalbėdamas apie „kankinystės aprašymą“, turi omenyje visus kankinystę aprašančius šaltinius, kartais tokiu atveju jis cituoja slaviškus šaltinius, kartais *Žodį*.

¹⁶ Idem, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, p. 79–97.

Kadangi *Žodis* yra seniausias žinomas kankinystės aprašymas, istorikas jį laiko patikimu istoriniu šaltiniu: nuo kankinystės įvykio iki parašymo praėjo nedaug laiko, todėl „tai dažnai būna reikšmingas rodiklis ir (kai kuriais atvejais) garantija, sauganti nuo literatūrinio įvykių pateikimo“, – tvirtina jis, remdamasis F. Lotterio įžvalgomis¹⁷. Tačiau kankinystės data yra žinoma tik iš vėlyvųjų metraščių, dėl kurių patikimumo istorikai abejoja, todėl šiuo konkrečiu atveju šis kriterijus nėra patikimas – mes nežinome tikslios kankinystės datos. *Žodis* yra vėlyvosios Bizantijos šaltinis, o vėlyvosios Bizantijos aukštojo stiliaus hagiografijos literatūriškumas ir intertekstualumas yra viena esminių jos charakteristikų¹⁸. Todėl negalima daryti tokių išvadų neatlikus kūrinio, t. y. pagiriamojo žodžio kankiniams-enkomijo, struktūros ir meninių priemonių analizės, o iki šiol tai nebuvo daroma.

Šio straipsnio tikslas – išnagrinėti *Žodį* kaip Paleologų laikotarpio Bizantijos hagiografinės literatūros pagiriamojo žodžio kankiniams-enkomijo žanro kūrinį ir tik tada pabandyti atsakyti, ar jis gali būti laikomas patikimu istorijos šaltiniu ir ar remdamiesi *Žodžio* tekstu galime teigti, kad trys kankiniai buvo nužudyti Ldk Algirdo įsakymu. Tačiau nėra siekiama išsiaiškinti istorinį Ldk Algirdo vaidmenį kankinystėje. Šiame darbe koncentruojamasi tik į *Žodžio* teksto analizę, neliečiami slaviški kankinystės aprašymai, tai galėtų būti tolesnio tyrimo objektas.

Kadangi Lietuvos mokslinėje literatūroje vėlyvosios Bizantijos hagiografijai nėra skirta daug dėmesio, straipsnyje ji pristatoma gana plačiai, nes tai, mano nuomone, svarbu *Žodžio* analizei.

BIZANTIJOS HAGIOGRAFIJOS APŽVALGA

Šiame darbe terminas *hagiografija* vartojamas įvardyti Bizantijos literatūros žanrui¹⁹. Tai standartizuotas žanras, apimantis kelių rūšių tekstus, parašytus iš religinės perspektyvos, pasakojančius apie krikščionių šventųjų gyvenimą, darbus, kankinystes, šlovinančius jų pamaldumą ir kuriančius krikščionio

¹⁷ *Ibid.*, p. 80.

¹⁸ Ne aukštajam registrai priskirtinų hagiografijos kūrinių yra nedaug ir jie skirti naujiesiems šventiesiems vienuoliams, dažniausiai rašyti vienuolių.

¹⁹ *The Oxford Dictionary of Byzantium*, edited by Alexander P. Kazhdan, t. 2, New York and Oxford: Oxford University Press, 1991, p. 897–899 (toliau – *ODB*).

elgesio idealą, turintis liturginę funkciją. Tokio pobūdžio tekstai graikų ir lotynų kalbomis pradėti rašyti nuo II a. Pagrindiniai hagiografijos porūšiai yra gyvenimų aprašymai, kankinystės ir stebuklai. Aleksandras Každanas šiuos porūšius vadina subžanrais²⁰.

a) Periodizacija

Bizantijos hagiografijos pradžia paprastai skaičiuojama nuo IV a. parašyto, ilgam sektinu pavyzdžiu tapusio Šv. Antano gyvenimo. Hagiografijos kūriniai buvo rašomi visais Bizantijos amžiais, tiesa, ne visada vienodai gausiai, tai viena didžiausių kūrinių grupių Bizantijos literatūroje²¹. Bizantijos hagiografija chronologiškai paprastai skirstoma į tris ar keturias grupes, tačiau nubrėžti tikslią ribą tarp jų nėra lengva²². *ODB* išskiriama ankstyvoji IV–VII a. hagiografija, negausūs VII–VIII a. tamsių laikų tekstai, atskirai išskiriami IX–XI a., XII a. ir Paleologų epochos kūriniai²³. Alice-Mary Talbot *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* Bizantijos hagiografiją skirsto į: vėlyvosios Antikos ir ankstyvosios krikščionybės tekstus iki VII a., viduriniojo laikotarpio (VIII–XII a.) ir vėlyvojo Paleologų laikotarpio (1261–1453) tekstus (pastaruosius aptaria atskirai)²⁴. *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography* skiriami IV–VII a. tekstai, hagiografijos kūriniai, parašyti nuo tamsių amžių iki Simeono Metafrasto (VIII–X), atskirai aptariami XI–XII a. tekstai ir vėlyvosios Bizantijos hagiografija (1204–1435), kuri skirstoma į perėinamąjį laikotarpį (XIII a. pirmoje pusėje rašoma tik apie ankstesnių amžių šventuosius), ankstyvąjį Paleologų laikotarpį (XIII a. II pusė – XIV a. pirma pusė), etapą nuo 1330–1400 ir XV a.²⁵. Sofija Poliakova skiria tik du Bizantijos

²⁰ Alexander Kazhdan, Lee F. Sherry, Christine Angelidi, *A History of Byzantine Literature (650–850)*, Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1999, p. 141.

²¹ Cyril Mango, *Βυζάντιο: Η Αυτοκρατορία της νέας Ρώμης, μετάφραση: Δημήτρης Τσουγκράκης*, Αθήνα: MIET, 1990, p. 275.

²² Dėl gana dažnos kūrinių datavimo problemos ne visada galima tiksliai nustatyti kūrinio datą.

²³ *ODB*, p. 897–899.

²⁴ Alice-Mary Talbot, „Hagiography“, in: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 862–872.

²⁵ *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, Volume 1: *Periods and Places*, edit. by Stephanos Efthymiadis, Farnham, Surrey: Ashgate, 2011.

hagiografijos laikotarpius: iki XI a., žanro raidos ir galutinio susiformavimo laiką, ir vėlyvąjį laikotarpį nuo XII a., tačiau pažymi, kad ir šiuo metu pasitaiko kūrinių, parašytų pagal ankstesnio laikotarpio stilistiką²⁶.

Galima pateikti ir daugiau periodizacijos pavyzdžių bei aptarti jos problemas²⁷, tačiau, turint omenyje čia aptariamą laiką, esmės jie nepakeistų – *Žodis* neabejotinai priklauso paskutiniam Bizantijos hagiografijos raidos etapui, Paleologų epochos hagiografijos kūrinių grupei.

Paleologų epochos hagiografija sulaukė mažesnio tyrėjų dėmesio nei anksčiau amžių šio žanro kūriniai dėl kelių priežasčių: vėlyvoji Bizantija apskritai mažiau tyrinėjama, tam turi įtakos ir tai, kad tekstai sunkiai prieinami²⁸, be to, jų stilius aukštas, sudėtingas ir dažnai sunkiai suprantamas²⁹.

b) Hagiografijos bruožai

Hagiografijos kūriniai turi bendrų bruožų, nepriklausančių nuo jų parašymo amžiaus ar kalbos – įskaitant ne tik Rytų krikščionių tekstus, – tačiau yra ir specifinių charakteristikų, kurias lemia kūrinio parašymo vieta ir laikas. Visai hagiografijai būdinga bendra pasakojimo maniera, besiskirianti didesne ar mažesne abstrakcija ir apibendrinimu, konkreti struktūra ir topai – bendrosios vietos, – apie kurias bus kalbama plačiau analizuojant *Žodį*.

Labiau nei kitiems Bizantijos literatūros žanrams hagiografijai būdinga didaktika – tuo ji panaši į pamokslą: ji visų pirma paklūsta religinėms ir moralinėms normoms. Subžanrai gali būti pasakojamojo ir panegirinio pobūdžio.

Apie tai, ar gali hagiografija būti patikimas istorinis šaltinis, diskutuota daug. Taip, ji suteikia gausių istorinių detalių, tačiau gali ir suklaidinti. Kadangi

²⁶ *Византийские легенды*, издание подготовила С. В. Полякова, Москва: Научно-издательский центр „Ладомир“, 1994, p. 265.

²⁷ *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, p. 1–11.

²⁸ Dėl vėlyvosios Bizantijos hagiografijos tekstų neprieinamumo ir informacijos stygiaus Graikijos Nacionalinio tyrimų instituto Bizantijos ir neohelenistikos tyrimų skyrius kuria vėlyvosios Bizantijos (1204–1453) hagiografinių kūrinių skaitmeninę duomenų bazę, jos adresas <http://byzhadb.eie.gr/19.asp>.

²⁹ Alice-Mary Talbot, „Hagiography in Late Byzantium (1204–1453)“, in: *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography*, t. 1: *Periods and Places*, p. 173, Stephanos Efthymiadis, „New Developments in Hagiography: The Rediscovery of Byzantine Hagiography“, in: *Hagiography in Byzantium: Literature, Social History and Cult*, (Variorum Collected Studies Series), Farnham, Surrey: Ashgate, 2011, p. 162–163.

hagiografijoje vyrauja aprašymo dekonkretizacija, susiduriama su datavimo ir autorystės³⁰ problemomis, dažnai istorinės konkretybės ribos būna neaiškios. Kita vertus, hagiografijos kūrinys suteikia konkrečios istorinės informacijos, jis turi pateikti istorinį liudijimą ir faktus, todėl pasakojimas susideda iš istorinių pavyzdžių. Autoriai dažnai sakosi patys esantys įvykių liudytojai, įtraukia daug istorinių įvykių aprašymų (pvz., mūšių ar žygių), ir, atvirksčiai, šventųjų gyvenimai dažnai įtraukiami į kronikas. Iš istorinės perspektyvos įdomu tai, kad hagiografiniuose kūriniuose nemažai dėmesio skiriama asmeninio-buitinio ir įvykių-ritualinio lygmens detalėms, kurių dažnai nebūna kronikose. Tokiu būdu hagiografija papildo, konkretizuoja ir individualizuoja istorinių faktų aprašymą, joje gausu detalių, daiktų aprašymų, vertingų epochos pažinimui³¹. Tačiau standartizuotuose hagiografijos kūriniuose nereikia ieškoti istorinio gyvo portreto, dažniausiai čia perteikiamas bendrų bruožų rinkinys.

Įprasta hagiografijos laiką laikyti linijiniu³². Istorikė Antonia Kiousopoulou, tyrusi laiko ir amžiaus raišką VII–XI a. gyvenimų aprašymuose³³, pažymi, kad juose visų pirma nustatomas santykis tarp pasakotojo laiko ir šventojo laiko. Tekstuose vyrauja aoristas. Kad adresatas turėtų konkretų laiko orientyrą, dažnai įvardijama, kokiam valdovui valdant gyveno šventasis, arba nusakomas santykis su svarbiais istoriniais įvykiais: karais, katastrofomis ir kt. Gyvenimuose, siekiant priartinti adresatą prie šventojo, išskiriami skirtingi šventojo amžius tarpniai, dažniausiai nurodant konkrečius metus, tačiau gali būti apsieita ir be jų: vaikystė (iki 7 metų), paauglystė (12–14), dar svarbūs ir dažnai minimi 20-ieji gyvenimo metai, tarpnis tarp 20–30 m. paprastai neminimas, o stebuklai pradėdami daryti nuo 30-ųjų metų, ir nuo to laiko šventojo amžius tampa nebesvarbus, laiko tėkmę galima sekti tik pagal įvykius. Skaičiai pasirenkami neatsitiktinai, dažnai jie turi simbolinę reikšmę. Pasakojime visada akcentuojama pradžia ir pabaiga, įvykiai dėstomi chronologine seka. Nuo XI a.

³⁰ Teksto autorius apie save gali pranešti teksto pradžioje arba pabaigoje, bet gali to nedaryti visai.

³¹ Михаил Бибииков, „К проблеме историзма византийской агиографии“, in: *Византийские очерки*, Российская академия наук, Москва: Индрик, 1996, p. 50–56.

³² Αντωνία Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη Βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος–11ος αι.)*, Αθήνα: Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας. Γενική γραμματεία νέας γενιάς. 30. Κέντρο νεοελληνικών ερευνών. ΕΙΕ, 1997.

³³ Kiousopoulou palietė ir kitų laikotarpių medžiagą, tačiau didžiausia nagrinėjamų tekstų dalis datuojama VII–XI a.

pastebimas retesnis šventojo gyvenimo metų minėjimas. Šventųjų moterų amžius nurodomas kiek kitaip, o vienuoliais netapusių šventųjų amžius paprastai nenurodomas visai, tiesiog įvardijama, kad jis buvo jaunas, ir iškart kalbama apie šventumo pasireiškimo momentą³⁴.

Michailo Bibikovo nuomone, hagiografijos laikas apokaliptinis. Joje viskas grindžiama numatymu, į ateitį nukreiptų pranašysčių grandine, viskas vyksta staiga, netikėtai, nėra praeities arba ji visiškai nesvarbi. Dėl praeities neaktualumo pasireiškia ksenofilija, todėl priimtini ir vaizduotini visuomenės užribio asmenys – iš jokios kitos Bizantijos literatūros negalima sužinoti tiek daug apie ubagus, jurodivus ir paleistuves. Veiksmas vyksta erdvėje, kurioje priimtini ne tik „svetimi“, bet ir teratologizacija. Viso pasakojimo esmė yra šventumo, aukštesnės esybės pasireiškimo atskleidimas³⁵.

Tekstų stilistika ir kalbos bruožai priklauso ir nuo teksto parašymo epochos. Bėgant laikui keičiasi tiek autoriaus, tiek šventojo tipas, keičiasi adresatas, skirtingų epochų poreikiai priklauso nuo dvasinio gyvenimo aktualijų, ir visa tai atsispindi hagiografiniame tekste. Ankstyvojoje Bizantijoje žanras formavosi atsispirdamas nuo antikinio palikimo: biografijos, enkomijo ir kt., daug perimdamas iš kitų krikščioniškųjų raštų. Buvo kuriamos naujos jo formos: IV–V a. *apophthegmata patrum*, V a. stebuklai ir kt., kartu su standartizuota ir schematiška forma kuriami stilistiniai kriterijai bei reikalavimai. Pvz., pirmosios stebuklų kolekcijos buvo rašomos žemuoju arba viduriniu stiliu, dažnai derinant juos abu: įžanga ir retorinės vietos – viduriniu, o stebuklo aprašymas ir dialogai – žemuoju³⁶.

Po tamsių amžių (VIII a.) nuosmukio hagiografija atsigavo IX a., antruoju ikonoklazmo laikotarpiu – 815–843 m. Dauguma šio laikotarpio autorių buvo vienuoliai ir dvasiškiai, kūriniams buvo siekiama stiprinti šventųjų kultą. X–XI a. rašomi apokaliptinio ir eschatologinio turinio tekstai, XI–XII a. populiarios vienuolynų steigėjų biografijos³⁷.

Niketas Paflagonietis (IX a. pabaiga – X a. pradžia) bandė perrašyti anksčiau sukurtus gyvenimų aprašymus, „suredaguodamas“ apie penkiasdešimt kūrinių. Šis hagiografijos kūrinių perrašymo atvejis nebuvo plačiai žinomas

³⁴ *Ibid.*, p. 46, 53.

³⁵ Михаил Биби́ков, *op. cit.*, p. 54.

³⁶ Alice-Mary Talbot, „Hagiography“, p. 865–866.

³⁷ *Ibid.*, p. 866–867.

ir nesulaukė pripažinimo. Dar kartą, jau daug sėkmingiau, hagiografinius kūrinis perrašyti ėmėsi Simeonas Metafrastas X a. pabaigoje. Stiliaus požiūriu Metafrastas pasirinko „vidurio“ kelią³⁸. Jo menėja, sudaryta iš perrašytų kūrinių ir to meto šventųjų gyvenimų, išstūmė ankstesniašias ir išpopuliarėjo ne tik stačiatikių kraštuose, bet ir visame krikščioniškame pasaulyje. Rinkinyje vyrauja intriguojančio pasakojimo kankinystės. X a. pabaigos kūriniuose šventieji „kovoja“ arba prieš pagonybę, arba prieš ereziją. Simeono Metafrasto taisymai tiek kalbos, tiek kompozicijos lygmeniu nebuvo nuoseklūs. Skirtingus tekstus jis taisė skirtingai, tačiau individualaus stiliaus pavyzdžių čia reta. Taisydamas kalbą, jis, visų pirma, paprastą ar lotyniškos kilmės leksiką keitė sudėtingesnėmis aukšto stiliaus konstrukcijomis. Taip pat puošė tekstą retoriniais elementais, kartais įvesdamas papildomų netikslių detalių. Veiksmas paprastai vyko neutralioje vietoje ir nekonkrečiame laike³⁹. Simeono Metafrasto darbai nėra X a. asmeninio meistriškumo pavyzdys, jie atspindi visuotinį X a. pabaigos Konstantinopolio požiūrį ir gyvenimo normas bei vertybes⁴⁰.

XII a. hagiografijos tekstuose ypač svarbi šventojo kilmė ir išsilavinimas, priklausantys bendrosioms vietoms. Dažniausiai yra pabrėžiama, kad šventojo tėvai iš aukštojo visuomenės sluoksnio – net ir tais atvejais, kai duomenų apie juos neturima. Jis pats yra svarbus vienuolijos, bažnyčios hierarchijos atstovas ar aukščiausio visuomenės sluoksnio figūra. Svarbus hagiografinio pasakojimo aspektas – kova su eretikais, ypač aktuali Komnenų valdymo laikais (1081–1185)⁴¹.

³⁸ Cyril Mango, *op. cit.*, p. 294–295. Mango, pristatydamas pasikeitusį šio laikotarpio požiūrį į hagiografinių kūrinių stilių, konstatuoja, kad daug senų tekstų, neatitinkančių naujų reikalavimų, buvo sunaikinta. Mokslininko nuomone, galima kalbėti apie hagiografijos „kastravimą“. Plg. Alexander Kazhdan, *A History of Byzantine Literature, (850–1000)*, Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2006, p. 231–249.

³⁹ Alexander Kazhdan, *op. cit.*, p. 238–240.

⁴⁰ *Ibid.*, p. 247; stiliaus klausimu taip pat žr. Ihor Ševčenko, „Levels of Style in Byzantine Prose“, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31, t. 1, 1981, p. 300–303; apie Simeono Metafrasto darbo procesą, patekimą imperatoriaus nemalonėn ir reabilitaciją: Сепрей Темчин, „Почему древнеславянский календарный сборник кратких житий был назван Прологом“, in: *Idem, Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике*, (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne), t. 5, Kraków: Scriptum, 2010, p. 203–232.

⁴¹ Paul Magdalino, „The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century“, in: *The Byzantine Saint*, (Spring Symposium of Byzantine Studies, 14th, 1980, University of Birmingham), edited by Sergei Hackel, 2001, New York: St. Vladimir’s Seminary Press, p. 51–66.

c) Vėlyvosios Bizantijos hagiografija

Vėlyvosios hagiografijos raidą ir bruožus lėmė pasikeitusi politinė situacija, susidūrimas su katalikais ir musulmonais, dvasinis hesychazmo judėjimas ir naujo vienuolio tipo atsiradimas bei vienuolynų suklestėjimas. Paleologų epochoje kaip ir ankstesniais amžiais buvo perrašomi anksčiau gyvenusių šventųjų gyvenimai. Paskaičiuota, kad 45 autorių 125 darbai (apie 80 % tekstų) yra perrašyti iki XIII a. gyvenusių šventųjų gyvenimai⁴². Tačiau atsirado kūrinių apie naujuosius šventuosius vienuolius – Paleologų epochoje skaičiuojama per 30 naujų šventųjų⁴³, – dažniausiai rašytų jų amžininkų, gerai juos pažinusių. Ši kūrinių grupė suteikia daug informacijos apie vienuolynų gyvenimą.

XII a. hagiografijos kūriniai pagal stilių skirstomi į tris grupes: žemojo, vidutiniojo ir aukštojo stiliaus. Dauguma vėlyvojo laikotarpio tekstų yra aukštojo stiliaus, tačiau kai kurie vienuolių autorystės naujų šventųjų gyvenimai parašyti paprasta kalba, turinčia šnekamosios kalbos bruožų⁴⁴. Tiksli stilistinė hagiografijos klasifikacija yra ribota dėl didelės tekstų stilistinės įvairovės⁴⁵, tačiau galima nubrėžti tam tikras tendencijas ir probleminius aspektus, kurie padeda nagrinėjant konkrečius šaltinius⁴⁶.

Dauguma Paleologų laikotarpio hagiografijos tekstų, palyginti su iki tol buvusiais, yra didesnės apimties ir su gausiais retoriniais intarpais. Vėlyvosios hagiografijos statusas pakito, ji jau priskiriama prie „rimtosios“, t. y. aukštosios, Bizantijos literatūros. Atsirado daug autorių eruditų, iškiliausių to meto asmenybių, tačiau, palyginti su ankstyvuoju laikotarpiu, produktyvumas smarkiai mažėjo ir kūrinių nebuvo sukurta daug, nes aukštoji literatūra pati savaime nėra skirta plačiam skaitytojų ratui⁴⁷. Vėlyvojoje Bizantijoje vėl popu-

⁴² Alice-Mary Talbot, „Hagiography“, p. 868.

⁴³ Eadem, „Hagiography in Late Byzantium (1204–1453)“, p. 175.

⁴⁴ *Ibid.*, p. 186–189.

⁴⁵ Thomas Pratsch, *Der hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in Mittelbyzantinischer Zeit*, (Mylennium-Studien Zu Kultur und Geschichte des Ersten Jahrtausends n. Chr.), t. 6, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005, p. 405–407.

⁴⁶ Ihor Ševčenko, *op. cit.*, p. 304–312.

⁴⁷ Cituojama pagal antrą papildytą leidimą: Horrocks Geoffrey, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, Willey-Blackwell, 2010, p. 226; pirmas leidimas: Longman Pub Group, 1997.

liarėjo stebuklai, be to, kilo didesnis dėmesys šventosioms moterims, tačiau, kitaip nei Vakaruose, naujų šventųjų moterų Bizantijoje buvo vos kelios⁴⁸.

Hagiografijai gavus aukštosios literatūros statusą, ji turėjo atspindėti šiam statusui keliamus estetinius reikalavimus, keitėsi ir jos kalba, todėl ir toliau stiprėjo abstrakcijos ir apibendrinimo pradai, o nuo naivaus liaudiško pasakojimo paprastumo buvo pereinama prie sudėtingo retorinėmis figūromis puošto literatūrinio stiliaus. Ypač aktualūs tapo didaktiniai tikslai, todėl susilpnėjo siužetinė gyvenimų linija. Pagrindine medžiaga tapo bendro pobūdžio svarstymai, didaktiniai paaiškinimai, o iliustracija-siužetas virto pagalbine medžiaga, faktai dažnai visiškai išstumiami. Perrašydamas ankstesnius gyvenimų aprašymus autorius dažnai visiškai pakeisdavo akcentus. Todėl ir herojus bei veiksmo vieta neteko konkretumo, palyginti su ankstyvosios Bizantijos tekstais. Apibendrinimas, abstraktumas ir individualių bruožų išnykimas pasireiškė beveik visišku realiųjų išnykimu, nutolimu nuo buitės. Poliakovos nuomone, dažnas faktų ir realiųjų nebuvimo vėlyvuose šaltiniuose ir jo suformuotos „tuštumos“ aiškinimas informacijos nebuvimu yra klaidingas, jos manymu – tai stiliaus bruožas⁴⁹.

Žodis yra vėlyvosios Bizantijos Paleologų laikotarpio hagiografijos kūrinys, hagiografija jau įtraukta į „aukštosios“ literatūros žanrų gretas, tai panegirinio pobūdžio kankinystė-enkomijas. Retorikos žanras enkomijas žinomas nuo Antikų laikų. Menandras Laodikietis teoriniuose darbuose jam skyrė vieną reikšmingiausių vietų. Iš ankstyvosios Bizantijos laikotarpio išliko daugiausia IV a. enkomijų – nuo amžiaus vidurio iki pabaigos daug imperatorių pašlovinimų, nors jie patys buvo ne krikščionys. Enkomijas ne visada funkcionuoja kaip savarankiškas tekstas, dažnai būna kito žanro teksto dalis, nes pagyrimas yra vienas esminių retorikos elementų. Bažnyčios Tėvai IV a. sukūrė krikščioniškos literatūros tradiciją, kuri sėkmingai galėjo varžytis su antikinė, taip pat rašė enkomijus. Vidurinėsios Bizantijos pirmaisiais amžiais pasauliečių asmenų pašlovinimai užleido vietą religinės tematikos pašlovinimams. Ikonoklazmo laikotarpio ne religinės tematikos enkomijų išlikę labai nedaug. Reikia atkreipti dėmesį, kad mus dominančios hagiografijos atveju pagiriamos

⁴⁸ Vėlyvosios Bizantijos šventosios yra Teodora iš Artos (m. 1270, BGH1736) ir Matrona iš Chijo (XIV a., BHG1220), Alice-Mary Talbot, „Hagiography in Late Byzantium (1204–1453)“, p. 188–189; Eadem, „Hagiography“, p. 867.

⁴⁹ *Византийские легенды*, p. 268–269.

ji dalis yra būtina ir, amžiams bėgant ir šventųjų gyvenimų „istorinei linijai“ mažėjant, ji plečiasi. Vėlyvojoje Bizantijoje taip pat buvo rašomi enkomijai ir imperatoriams, ir Bažnyčios žmonėms – tai oficialiosios Bizantijos retorikos vaisius, juos rašė ir patriarchas Filotėjas. Tradicija buvo tęsiama ir XV a.⁵⁰

Enkomijas susideda iš trijų pagrindinių dalių: įžangos, dėstymo ir epilogo. Hermogenas aptaria, kas turi būti paminėta enkomijoje – tai tautybė, valstybė arba miestas, šeima, gimimas, vaiko auklėjimas ir paauglio mokymas, fizinės ir dvasinės savybės, gyvenimo būdas, pasiekimai, išoriniai veiksniai, amžius, mirties aplinkybės, garsūs palikuonys, palyginimas⁵¹. Dauguma šių temų yra ir hagiografijos kūrinių topai.

ŽODŽIO AKTUALUMAS BIZANTIJAI IR LYGINIMO SU KITAIS ŠALTINIAIS GALIMYBĖS

Taigi XIV a. Konstantinopolyje sukurtas *Pagiriamasis žodis* yra vėlyvosios Bizantijos panegirinis hagiografijos kūrinys. Įvertinę visa tai, kas buvo pasakyta anksčiau, atkreipus dėmesį į Speranskio įvardintas Bažnyčios politikos Vilniaus kankinių kanonizavimo Konstantinopolyje priežastis⁵² ir Meyendorffo aprašytą Konstantinopolio patriarchato naują ekumeninę politiką⁵³, galime atsakyti į klausimą, kodėl Lietuvos kankiniai buvo aktualūs Bizantijos tikintiesiems Paleologų laikais, kai kankinystė vėl tampa ypač svarbi, ne

⁵⁰ Apžvalga pagal Hunger Herbert, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η Λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, t. 1, μετάφραση Α. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου, Γ. Χ. Μακρή, Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1991, p. 196–213, kur autorius trumpai pristato reikšmingiausias Bizantijos enkomijo autorių darbus. Verta paminėti iš kitų išsiskiriančią nedidelę Bizantijos enkomijų grupę – žaismingus tekstus, skirtus ne asmenims, o abstrakcijoms, pvz., teisingumui ar gyvūnams, augalams, vynui ir pan.

⁵¹ [Hermogenes.] *Invention and Method in Greek Rhetorical Theory: Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus*, the Greek text edited by Hugo Rabe, with introductions, English translations and notes by George A. Kennedy, SBL Writings from the Greco-Roman World, Nr. 15, Atlanta: SBL, 2005, p. 176–177.

⁵² Михаил Н. Сперанский, *op. cit.*, p. 23–24.

⁵³ Meyendorffas atkreipia dėmesį, kad XIV a. tai kone vienietinis „rusų“ (jis turi omenyje ir Maskvos Rusios ir rusėnų atvejus) ir Balkanų šalių šventųjų kanonizavimo atvejis Konstantinopolyje: John Meyendorff, „The Three Lithuanian Martyrs: Byzantium and Lithuania in the Fourteenth Century“, p. 33.

tik politiniais-diplomatiniais aspektais. Kankinystė, seniausias hagiografijos subžanras, kalbant iš Bizantijos perspektyvos, yra praeityje, o dabartyje vyrauja pasakojimai ir gyvenimų aprašymai⁵⁴. Vėlyvojoje Bizantijoje naujų laikų kankinių nėra daug, todėl čia iš naujo grįžtama prie pirmųjų amžių kankinysčių perrašymo⁵⁵, o dauguma naujųjų hagiografijos tekstų skirti naujiems šventiesiems vienuoliams, pasirinkusiems pamaldaus asketizmo kelią, *vieni kankinami laimėjo apdovanojimus ir mirtimi pelnė gyvenimą [...] kiti, pasirinkę atokias vietas ir visą gyvenimą gyvenę vienuoliškai [...] (I. 3.)*.

Viena vertus, Lietuvos kankinių pagerbimas siejamas su politiniais tikslais ir viltimi LDK įtraukti į stačiatikiškų kraštų ratą. Kita vertus, LDK – paskutinė regione krikščionybės nepriėmusi valstybė, kurios kaimynystėje gyvena tokie dvasiškai artimi Bizantijai stačiatikiai rusai. Kartu čia ir grėsmė stačiatikybei iš Katalikų bažnyčios pusės, o tai Paleologų Bizantijoje buvo labai gerai suprantama – taigi „paribio“ situacijos atpažįstamumas aktualizuoja tų laikų naujųjų kankinių poreikį, ir jie gali būti ypač geras pavyzdys tikintiesiems.

Žodis parašytas remiantis tekstu, kuris jame minimas kaip *ὁ λόγος* (II. 1.)⁵⁶. Ogickis pažymėjo, kad tiek graikiškos *kankinystės*, tiek pamaldų seka buvo parašyta gavus informaciją iš Lietuvos⁵⁷. Įdomu, ar pirminė informacija, kuria remiantis sukurtas graikiškas tekstas, buvęs *Žodžio* protografas, buvo rašytinė (laiško ar kitos formos), ar tiesiog pasakojimas iš lūpų į lūpas. Jei remtasi ne slavišku kankinystės tekstu, o tik kitokio pobūdžio informacija, galima manyti, kad *kankinystės*⁵⁸ tekstas buvo nelabai išsamus, o „siužetinė linija“ – glausta. Deja, į šiuos klausimus negalime atsakyti, tačiau vis tiek lieka aktualu,

⁵⁴ Cyril Mango, *op. cit.*, p. 291.

⁵⁵ Alice-Mary Talbot, „Hagiography in Late Byzantium (1204–1453)“, p. 179–180; *Žodžio* antraštėje kalbama apie *naujus šventuosius* (*νεοφανείς μάρτυρας*). Speranskis, minėtame darbe kreipdamas į tai dėmesį, svarstė apie kankinystės fakto laiko ir *naujumų* santykį. Manychiau, čia *naujas* autoriaus vartojamas turint omenyje ne *senųjų*, ankstyvųjų amžių kankinius, kurių kankinystės yra perrašomos ir aktualizuojamos, o „šių dienų“ (vėlyvosios Bizantijos), t. y. *naujuosius* kankinius, kurie savo pavyzdžiu parodė, jog ne vien kadaise, bet ir šiandien galima būti nukryžiuotiems kartu su Kristumi (I. 4.).

⁵⁶ Komentare skaitome: „autorius tikriausiai turi omenyje skaitytą kankinystės aprašymą“, kuris mums nėra žinomas. Įprasta šį tekstą vadinti *kankinyste*. Reikia nepamiršti, kad *λόγος* yra retorikos žanras.

⁵⁷ Димитрий Огицкий, *op. cit.*, p. 239.

⁵⁸ Jei sutiksime su esančia nuostata dėl graikiškos *kankinystės* parašymo laiko, t. y. XIV a. antros pusės, šis šaltinis, kaip ir *Žodis*, neabejotinai priskirtinas vėlyvajai Bizantijos hagiografijai.

kokiais graikiškais tekstais rėmėsi Balsamonas. Dėl standartizuoto žanro specifikos, jam būdingo intertekstualumo, net ir turėdamas pirminę informaciją apie kankinius, autorius turėjo remtis kitų kankinysčių ar/ir enkomijų, ar bent panašaus subžanro savo ar/ir kitų autorių graikiškais tekstais, tačiau kuo jis rėmėsi ir su kokiais kitais ta pačia kalba rašytais šaltiniais būtų galima lyginti šį kūrinį, mums taip pat nėra žinoma. Esant tokiai padėčiai būtų įdomu palyginti Balsamono *Žodį* su kitais to paties žanro jo kūriniais. Deja, to padaryti taip pat negalime, apskritai apie Balsamoną duomenų yra labai nedaug. Graikijos Nacionalinio tyrimų instituto Bizantijos ir neohelenistinių tyrimų skyriaus kuriamoje vėlyvosios Bizantijos (1204–1453) hagiografijos kūriniių skaitmeninėje duomenų bazėje jo kūriniai dar nėra registruoti. Belieka *Žodį* palyginti su kitų to paties laiko autorių kūriniais.

Balsamono *Žodis* siejamas su patriarcho Filotėjo aplinka. Hesycharmo šalininkas Filotėjas rašė hagiografinius kūrinius, kurie skirstomi į tris grupes: a) apie pirmųjų amžių šventuosius, b) jo amžininkus ir c) šventėms skirtus tekstus. Vėlyvosios Bizantijos vienuolių, kuriuos Filotėjas dažnai pats gerai pažinojo, gyvenimų aprašymai svarbūs kaip istorijos šaltiniai, pateikiantys daug vienuolijų gyvenimo detalių. Ir naujuosius, ir ankstyvosios krikščionybės šventuosius jis vaizduoja pagal hesycharmo mokymą. Rašydamas apie Tesalonikų šventuosius, daug dėmesio skiria stebuklams, šventųjų palaikų garbinimui, šventojo pamaldžiai šeimai, gyvenimų aprašymuose gausu Biblijos citatų, yra Antikos autorių posakių⁵⁹.

Priešingos antipalامتų stovyklos atstovas Nikeforas Gregoras be gausybės kūrinių paliko ir trylika hagiografijos darbų. Ir Filotėjas, ir Gregoras parašė pašlovinimą kankiniui šv. Demetriui, Tesalonikų globėjui. Abu jie patį kankinystės siužetą praleido, ir tai visiškai atitinka laiko stilistines nuostatas. Gregoras praleidimą motyvuoja tuo, kad įvykiai labai gerai visiems žinomi, todėl jis tik išaukštinsiąs patį šventąjį ir kalbėsiąs apie stebuklus⁶⁰, be to, jis,

⁵⁹ Ελένη Καλτσογιάννη, Σοφία Κοτζάμπαση, Ηλιάνα Παρασκευοπούλου, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αγιολογικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 2002, p. 179–180; Ανδρέας Κατσακιώρης, *Φιλοθέου Κοκκίνου, εγκώμια σε Θεσσαλονικείς αγίους*. Θεολογική και γραμματολογική προσέγγιση, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010, p. 47–155.

⁶⁰ Ηλιάνα Παρασκευοπούλου, *Τα αγιολογικά έργα του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2008, p. 44.

remdamasis Plutarchu ir Herodotu, daug dėmesio skiria pačiam miestui, Makedonijos istorijai⁶¹. Filotėjo Šv. Demetrijo enkomijoje autoriui svarbūs du aspektai – Šventojo dievotumas ir dogmatikos teisingumas⁶². Abi šios kankinystės gana tolimos Balsamono *Žodžiui*, kuriame vyrauja šlovinimas ir pačios kankinystės aprašymas. Pagal siužetinę *Žodžio* kankinystės liniją pastebimas daug didesnis panašumas su Gregoro⁶³ perrašyta šv. Kordato (BHG 358), gyvenusio III a., kankinyste⁶⁴.

STRUKTŪRA IR BENDROSIOS VIETOS

Žodyje pasakojama, kaip du broliai pagonyms pasikrikštija, išsižada senojo tikėjimo ir papročių, atsisako kirpti plaukus, pasninko metu nevalgo mėsos ir taip užrūstina valdovą. Valdovas verčia išsižadėti naujo tikėjimo ir meilumų, ir grasinimais. Broliams nepaklusus, uždaro juos į šulinį. Jonas po kurio laiko trumpam persigalvoja ir ketina slėpti savo dievotumą, tačiau, supratęs paklydimą, prisijungia prie brolio Antano. Broliai kankinami ir nužudomi. Jų pėdomis seka Eustatijas, kuris taip pat nužudomas dėl savo dievotumo. Baronas, lygindamas *Žodį* su vėlesniais kito subžanro šaltiniais, teigia, kad

⁶¹ *Ibid.*, p. 45–46.

⁶² Ανδρέας Κατσακιώρης, *op. cit.*, p. 51–52, Ελένη Καλτσογιάννη, *op. cit.*, p. 215–216.

⁶³ Viena ryškiausių Paleologų epochos asmenybių Gregoras gimė apie 1295 m., jis domėjosi įvairiomis sritimis ir paliko gramatikos, retorikos, epistolikos, istoriografijos, matematikos, muzikos, astronomijos, filosofijos, poezijos, teologijos darbų. 1347 m. oficialiai pasisakė prieš hesychazmo judėjimą ir kritikavo jį iki pat mirties. Paskutinius metus praleido įkalintas Choros vienuolyne, kur rašė „Romėjų istoriją“, galiausiai paskutiniuose tomuose virtusią „teologine studija“, rašyta siekiant parodyti savo pažiūrų susiformavimą bei asmeninę patirtį. Tiksliai mirties data nėra žinoma, manoma, kad nedaug pergyveno Grigalių Palamą, mirusį 1357.XI.14. Plačiau žr.: Πέτρος Βλαχάκος, *Ο Βυζαντινός Λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Η προσωπικότητα και το έργο ενός επιστήμονα και διανοούμενου στο Βυζάντιο του 14ου αιώνα*, Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, 2008.

⁶⁴ Ηλιάνα Παρασκεβοπούλου, *op. cit.*, p. 80–86. Tiesa, po įžangos daug dėmesio skiriama šventojo gimtinei Korintui ir šeimai, o tai nėra aktualu *Žodžio* atveju, tačiau nuo trečiosios dalies pačios kankinystės linija turi panašumų. Šventasis Kordatas atvedamas pas Graikijos valdytoją Jasoną, toliau eina Kordato apologija, kankinys metamas suplėšyti žvėrimis, tačiau šie jo neliečia, po to jis nukirsdinamas. Po mirties šventojo kūną palaidoja pamaldūs žmonės. Ketvirtoji dalis – Kordato pasekėjų kankinimas ir mirtis. Epilogė šv. Kordatas šlovinamas kaip šv. Pauliaus mokinys.

„pagrindinės teminės linijos tapatumas skirtinguose šaltiniuose liudija pasakojimo apie nužudymą patikimumą“⁶⁵. Tačiau, kaip minėta, jis visiškai neatsižvelgia į bendrųjų vietų problematiką.

Hagiografinius kūrinius paprastai sudaro įžanga, pagrindinė dalis ir epilogas. Įžangoje gali būti aptariama rašymo priežastis (kitų paskatinimas, nauda, atmintis pareiga), prašoma Dievo pagalbos darbe, įvardijama, kas bus praleista, paminimas temos sunkumas ir autoriaus negebėjimas rašyti, bloga savijauta, tradicija (kas jau rašė apie šį šventąjį) ir kt. Pagrindinė dalis pradeda nuo tėvynės aprašymo, bet gali būti pasakoma, kad tai nebus daroma, gali būti minimi kiti miestai, šventojo tėvai ir vaikystė, išsilavinimas, išvaizda ir būdas. Po to eina gyvenimo faktai, dvasinė veikla, pareigų išsižadėjimas, pagundos, mirtis, šventumo pasireiškimas, stebuklai. Kankinystės atveju skiriamos tokios bendrosios vietos: apologija, bandymas papirkti, kankinimai, mirtis.

Pasiremddama Iliana Paraskevopoulou, išsamiai aptarusia Paleologų laikotarpio hagiografijos bruožus atspindinčių Gregoro hagiografinių kūrinių bendrąsias vietas⁶⁶, palyginsiu *Žodžio* ir Gregoro kūrinių stuktūrą, siekdama nustatyti *Žodžio* bendrąsias vietas, išskirdama tris pagrindines struktūrines dalis – įžangą (I skyrius), dėstymą (II–XII) ir epilogą (XIII). Bus paminėtos tik tos Gregoro kūrinių bendrosios vietos, kurios aktualios Balsamono *Žodžio* atžvilgiu.

a) Įžanga

Gregoro hagiografinių kūrinių įžangoje nurodoma rašymo paskata ar priežastis, tai paprastai dar kartą paminima ir epiloge, autorius pasako, kad yra praleidžiami vieni ar kiti herojaus biografijos faktai ir įvykiai. Pamini, kad nebus šlovinama šventojo tėvynė, bet ši tema vis tiek trumpai paliečiama, kartais pasitaiko ir ilgesnių aprašymų. Kaip ir kiti Paleologų epochos hagiografai, jis perrašo ankstesnius gyvenimų aprašymus ir į pirmtakų tekstus nurodo pats. Įžangoje dažnas jūros kelionės motyvas, įprastas ir kitų žanrų Paleologų literatūrai, pvz., laiškam.

Nedidelėje *Žodžio* įžangoje pačiais bendriausiais žodžiais kalbama apie dvasinės aukos prasmę, pradėtas jos aukštinimas ir šlovinimas tęsiamas visame

⁶⁵ Darius Baronas, „Trys Vilniaus kankiniai ir Lietuva XIV a.“, *Naujasis židinys*, 1998, Nr. 3, p. 124.

⁶⁶ Ηλιάνα Παρασκευοπούλου, *op. cit.*, p. 160–190.

tekste, skirtingais kankystės etapais įgaudamas naujų akcentų. Įžangoje įvardijami trys kankiniai, apie tai, kad nebus kalbama apie šventųjų tėvynę, mat jie patys išsižadėjo praeities, pasakoma dėstymo pradžioje: *Nešlovinsime jų tėvynės ir nedėstysime jų giminės, tarsi, kaip įprasta, iš to norėtume supinti pagyrimą* (II. 1). Iškart po trumputės įžangos paminima, kad autorius naudojosi kažkokiu tekstu λόγος, kuris nėra konkrečiai įvardytas: *pasakojimas vadina lietuviais* (II. 1). Jūros kelionės motyvas *Žodyje* taip pat yra – tik ne įžangoje, o dėstymo dalyje (IX. 2). *Žodžio* įžanga yra labai trumpa ir dalis to, ką Gregoras pateikia įžangose, čia yra pačiose pirmose dėstymo eilutėse.

b) Pagrindinė dalis

Gregoras pagrindinėje dalyje rašo apie šventojo išvaizdą ir būdo bruožus, paprastai apibūdinamas jau subrendęs asmuo. Verta priminti, kad Paleologų laikotarpio tekstuose dažniausiai praleidžiama vaikystė, kankinių amžius tiksliai nenurodomas, kalbama apie jaunos vyrus⁶⁷.

Žodyje kalbama apie jauną vyrą, nenurodant konkretaus amžiaus: *O šis amžiumi jaunas, pirmos barzdos vos sulaukęs* (V. 5.).

Žodyje aprašoma kankinių išvaizda. Jono ir Antano: *Tad jie nebekirpo nei barzdos, nei plaukų, kaip įprasta ugnies garbintojams [...], bet pavertę išvaizdą tarsi savo nusiteikimo paminklu ar kitu koku nebyliu iššūkiu nutarė taip apreikšti savo dievotumą, idant regėtų kiti su jais bendrauti ir aiškiau apie tai sužinoti negalintys žmonės. Mat išorės pasikeitimas aiškiai liudijo apie sielos persikeitimą, nes kūnui būdinga kartu su ja keistis* (II. 5.). Eustatijas *nebeskuto nei galvos, nei barzdos [...] ėmė nešioti sveikus galvos ir barzdos plaukus* (IX. 3.).

Kankinių išvaizda *Žodyje*, nors tai ir bendra vieta, yra kiek kitokio pobūdžio. Jos vaidmuo čia daug svarbesnis, tai ne tik kankinio išorinė charakteristika. Per išvaizdos kitoniškumą, atsisakymą kirpti plaukus ir barzdą, kaip buvo būdinga to meto lietuviams, pasireiškia kankinių dievotumas. Šią vietą galima laikyti originalia istorinių faktų teikiančia vieta ir sutikti su Barono ir kitų šios aprašymo dalies vertinimu kaip patikimu, nes tai atitinka istorinių šaltinių lietuvių išvaizdos paliudijimus⁶⁸.

⁶⁷ Αντωνία Κιουσοπούλου, *op. cit.*, p. 174–175.

⁶⁸ Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, p. 95–96.

Gregoro šventasis paprastai atsisako/išsižada savo pareigų⁶⁹. *Žodyje* kankiniai savo pareigų neatsisako, tačiau išsižada tarnauti siela: *kūnq atidavėme tarnauti tau, o sielas – iš Dievo esančias ir prasidėjusias – Dievui* (III. 2.).

Paraskevopoulou atkreipia dėmesį į kankinysčių aprašymams būdingus kankinimų panašumus ir išskiria kelis kankinimo etapus. „Dažniausiai kankinys vedamas pas hegemoną ar miesto valdytoją ir viešai išpažįsta savo tikėjimą. Po to eina įtemptas dialogas tarp šventojo ir stabmeldžio hegemono, kuris priima sprendimą pirmąjį nubausti. Galiausiai kankinys miršta po žiaurių kankinimų, o tekstas baigiasi pomirtinių stebuklų aprašymu.“⁷⁰ Kaip bendrosios vietos yra įvardijamos kankinio apologija, bandymas perkalbėti kankinį, o nepavykus – papirkti. Kankinimai gali būti aprašomi su smulkmenomis. Kartais kankiniai duodami gyvi suėsti žvėrimis, kartais žvėrimis atiduodami kūnai. Abiem atvejais žvėrys negali padaryti nieko blogo.

Žodyje aprašomi dviejų etapų kankinimai. Kankiniai yra trys, tačiau iš pradžių kalbama apie dviejų brolių Jono ir Antano kankinystę, o vėliau jų pėdomis sekusio Eustatijo kankinystę. Vėlyvojoje Bizantijoje būta atveju, kai perrašant kankinystes kelios nesusijusios tarpusavyje ir tolimos laike kankinystės buvo jungiamos į vieną tekstą⁷¹. Mes nežinome, kiek laiko praėjo nuo brolių iki Eustatijo kankinystės. Gal nedaug, o gal daug – to pasakyti iš turimų duomenų negalima, tačiau negalime atmesti ir to, kad Eustatijo kankinystė gali būti smarkiai nutolusi laike nuo Jono ir Antano kankinystės. Baronas kankinystės kaip patikimo šaltinio įrodymu laiko ir tą faktą, kad kankinių skaičius „neišauga“ kaip pranciškonų atveju⁷². Tačiau kankinių skaičius nėra visiškai neutralus. *Žodyje* įvardijama, kad tai *pas jį [Išganytoją] gerbiamas šventasis skaičius / τιμώμενος ἱερὸς ἀριθμὸς* (I. 4.), kankiniai vadinami *dieviškąja kankinių trejybe / θεία μαρτυρική τριάς* (XIII. 5.). Negalime pamiršti, kad trys turi simbolinę reikšmę, vienaip ar kitaip siejamą ir gretinamą su Švč. Trejybe.

Žodyje taip pat yra išskiriami kankinimų etapai. Kankintojas bando perkalbėti ir papirkti siūlydamas aukštesnes pareigas: *Jis visai nenorįs žaloti jų kūnų, bet kad jie greičiau su juo sutiktų; o sutikę nebeliks tarnais, bet pereis į būrių vadus* (IV. 1.). Valdovo grasinimai perauga į pažadus, jam pavyksta

⁶⁹ Ηλιάνα Παρασκεβοπούλου, *op. cit.*, p. 179.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 186.

⁷¹ *Ibid.*, p. 81–83.

⁷² Darius Baronas, „Trys Vilniaus kankiniai ir Lietuva XIV a.“, p. 124.

vieną brolių, Joną, perkalbėti: jis kurį laiką išoriškai atsisako tarnystės Dievui, tačiau vėliau, suvokęs savo paklydimą, prisideda prie brolio. Valdovas bando palenkti kankinį teigdamas, kad šis galėtų išsigelbėti paragavęs mėsos pasninko metu, suteikia progą „išsigelbėti“, kuria Jonas nepasinaudoja (VII). Trečiasis kankinys Eustatijas, žengiantis pirmųjų dviejų pėdomis, taip pat bandomas „privilioti meilumu“, valdovui meilumą maišant su grasinimais (X). Nepavykus Jono ir Antano palenkti nei gražiuoju, nei piktuoju, jie žiauriai kankinami (kankinimai gana smulkiai aprašomi) ir pakariami (VIII). Tokiu pačiu būdu vėliau nužudomas ir Eustatijas, kurio kankinimų aprašyme randame antrąją vietą su lietuviškomis realijomis, į kurią dėmesį atkreipė visi tyrėjai: *kraštas yra užklyptas stingdančio bei gyventojams labai skausmingo žiemos meto, kai užšalę ežerai pavirto lyguma, ir niekas saugiai negalėjo priėti prie vandens [...] (XI. 2.).* Esant žiemos šalčiams, kurių atšiaurumą autorius paaiškina pietų krašto gyventojams, Eustatijas yra kankinamas šaltu vandeniu.

Kankinių žaizdos stebuklingai gyja, nukankinto kūno neliečia žvėrys, kankinius palaidoja pamaldūs krikščionys: *jo kūnas greitai sugijo, žaizdos išnyko, ir jis turėjo visai sveiką žydinčią išvaizdą (VI. 5.). [...] nutarė sušerti jį žvėrims ir nuėjo, pasmerkę jį tokiai mirčiai. Tačiau kūno, nors kurį laiką buvo apleistas, nelietė jokie žvėrys [...] kol sveiką jį pamatė kankinyste didžiutis mokantys [...] (XII. 5.).*

Gregoro dėstymo dalyse dažnas yra bažnyčios statymo topas⁷³. Imperatoriaus Konstantino kūnas pervežamas į jo statytą Šv. Apaštalų bažnyčią. Šv. Kordato kankinystėje tikintieji paima kūnus ir juos palaidoja, o jų kankinystės vietoje pastatoma bažnyčia. Šventumas pasireiškia trimis elementais: a) palaikų neirimu, b) kvepėjimu, c) mira⁷⁴.

Žodyje kankinių žuvimo vietoje pastatyta šventovė: *ir leido jų mirties vietoje įkurti šventyklą [...] (XIII. 2.).* Bažnyčia – vienas svarbiausių Paleologų epochos simbolių⁷⁵. Baronas *Žodyje* bažnyčios pastatymą kankinystės vietoje vertina kaip abejonės nekeliantį istorinį faktą⁷⁶, tačiau bažnyčios motyvas

⁷³ Ηλιάνα Παρασκεβοπούλου, *op. cit.*, p. 180–181.

⁷⁴ *Ibid.*, p. 86–87, 182.

⁷⁵ Виктор В. Бычков, „Византийская эстетика XIII–XV вв.“, in: *Культура Византии XIII – первая половина XV в.* К международному конгрессу византинистов (8–15 августа 1991 года, Москва), Москва: Наука, 1991, p. 444–445.

⁷⁶ Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, p. 93–94.

kankinystės vietoje yra hagiografijos bendroji vieta, žinoma, kartais bažnyčia iš tikrųjų nurodytoje vietoje buvo statoma, bet paprastai norint patvirtinti šį faktą neapsiribojama vien tik hagiografiniu kūrinium, o ieškoma ir kitų fakto patvirtinimų.

c) Epilogas

Gregoras paprastai dar kartą mini parašymo priežastis, kalba apie asmenis, jį paskatinusius imtis darbo, beveik visuose jo darbuose, kaip įprasta Paleologų hagiografijai, yra kreipiamasi į šventąjį⁷⁷. Į šventąją kankinių trejybę kreipiamasi pačioje *Žodžio* pabaigoje, prašant išvesti prie vertesnio ir tobulesnio gyvenimo Kristuje (XIII. 5.).

Žodžio epilogas svarbus dėl pateikiamų istorinių faktų, nors dažniausiai tokia informacija pateikiama įžangoje, čia kalbama apie relikvijų perdavimą patriarchui Filotėjui, iš epilogo sužinome apie kankinių kanonizavimą.

Taigi *Žodžio* struktūros pagrindiniai elementai panašūs į Gregoro hagiografijos kūrinių elementus. Kai kurios bendrosios vietos atsidūrusios ne toje pačioje dėstymo vietoje, tačiau jos yra. *Žodžio* kankinimai pateikiami pagal būdingą schemą išlaikant visas sudedamąsias dalis. Taigi originalių detalių, kurias be jokios dvejonės galėtume laikyti atspindinčiomis lietuviškas realijas, yra vos kelios: Lietuvos paminėjimas, kankinių vardai, krikštą suteikęs kunigas, kankinystės priežastis, kankinių išvaizda, žiemos šalčiai ir kankinimas šaltu vandeniu bei epilogo informacija apie kanonizavimą.

ESTETIKA IR MENINĖS PRIEMONĖS

Speranskis Balsamono kūrinių pavadinu „bespalviu faktais, spalvingu *Žodžiu*“⁷⁸, Meyendorffas kalbėjo apie jo įprastą retorinį stilių⁷⁹. Ogickis paminėjo, kad jis papuoštas retorinėmis figūromis, „kaip įprasta tam laikui“, parašytas būdinga kankinių ir valdovo dialogo forma. Abu šiuos aspektus jis įvardijo kaip įprastus

⁷⁷ Ηλιάνα Παρασκεβοπούλου, *op. cit.*, p. 189.

⁷⁸ Михаил Н. Сперанский, *op. cit.*, p. 17.

⁷⁹ John Meyendorff, „The Three Lithuanian Martyrs: Byzantium and Lithuania in the Fourteenth Century“, p. 33.

dalykus⁸⁰. Baronas taip pat pripažino šaltinio retoriškumą, teigdamas, kad autorius pasinaudojo „žanro suteikta erdve asmeninei kūrybai“⁸¹. Daugiau dėmesio kūrinio stilistikai šie mokslininkai neskyrė, tai neįėjo į jų interesų lauką. Tačiau hagiografinio teksto „prasmę“ ir jo estetinę vertę visiškai suprasti galima tik aptarus autorystės, kalbos, stiliaus, patronato ir istorinio konteksto klausimus⁸².

Žodis išaukština dvasinę auką ir dievotumą. Trys kankiniai buvo nukankinti dėl pagonių protėvių papročių išsižadėjimo, mirtį jie priėmė kaip dovaną. Kaip ir kituose to meto kūrinuose, siekiama didaktinių tikslų, ir tai atitinka to meto kankinystės estetizmo nuostatas. Nors Šventojo Rašto citatų nėra, sąsajos su juo akivaizdžios kalbant apie krikštą (Jn 3, 5), dvasinę auką (Pt 2, 5; Gal 2, 19; Rom 6, 6; Ef 6, 12), Viešpaties išpažinimą (Išm 13, 1–5; Rom 1, 20), paklydimus (Išm 13, 1–5), baudimą (Išm 18, 8) ir išgijimus (Jn 9, 7; 5). Tik kartą tekste pasitaiko tiesioginė nuoroda *psalmės žodžiais tariant*, kuriais nurodoma psalmės parafrazė kalbant apie auką kaip apie subrandintą vaisių (VIII. 3.; plg. Ps 1, 3). Šėtono piktasis patarimas ir išvaymo iš Rojaus motyvas prisimintas kalbant apie Jono apsisprendimą išsižadėti dievotumo (IV. 3.; plg. Pr 3.). Kartą pavartota frazė iš bizantinės liturgijos⁸³ – *τοῖς ἁγίοις τὰ ἅγια / šventiesiems tai, kas šventa* (VI. 5.). Kankinys Viešpaties žodžiais meldžia atleisti kankintojams nuodėmę (VI. 2.; plg. Lk 23, 34; Apd 7, 60). Gausu Šv. Rašto aliuzijų paskutinėje XIII dalyje. Kalbant apie monumentą, jis palyginamas su *kertiniu akmeniu* (XIII. 1.; plg. Ef 2, 20). Čia pat bažnyčia esanti *tarsi antras Siloamo tvenkinys, pirma angelo apsilankymu nepagydęs įbridusiojo, bet tarytum koku Dievo artumu greitai sugrąžinęs ir kūno, ir sielos sveikatą* (XIII. 2.), palyginimas kuriamas sujungus dvi Evangelijos pagal Joną vietas (Jn 9, 7; Jn 5 apie išgijimus Siloamo ir Betzatos tvenkiniuose)⁸⁴. Kalbant apie patriarcho Filotėjo šventumą, primenamas Mozės žodis (XIII. 3.) ir išrinktosios lentelės, t. y. Sinajaus Sandoros lentelės su Dešimt Dievo įsakymų (Iš 34)⁸⁵.

⁸⁰ Димитрий Огицкий, *op. cit.*, p. 239.

⁸¹ Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, p. 84.

⁸² Stephanos Efthymiadis, *op. cit.*, p. 167.

⁸³ „Τοῦ ῥήτορος τῆς ἁγιοτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας Μιχαήλ τοῦ Βαλοσαμῶνος εἰς τοὺς ἁγίους καὶ ἐνδόξους νεοφανεῖς μάρτυρας Ἀντώνιον, Ἰωάννην καὶ Εὐστάθιον τοὺς ῥώσσοις“, p. 221.

⁸⁴ *Ibid.*, p. 241.

⁸⁵ *Ibid.*, p. 203, 241.

Alekniėnė komentaruose paŖymi, kad I. 3. dalyje esama Platono dialogų motyvų, o XIII. 4. galbūt galima rasti sąsają su Platono VII laišku⁸⁶.

Žodis parašytas jau įsigalėjęs hesychazmui. Bizantijos hesychazmas užgimė kaip malda Atono kalno vienuolynuose, stačiatikybės centre, ypač svarbiame ir politinei jo pergalei. Hesychazmo pamatuose slypi biblinio žmogaus kaip nedalomo psichosomatinio organizmo samprata, teiginys, kad bet koks dvasinis veiksmas yra išreikštas fizinėje plotmėje⁸⁷. Iš pradžių reiškėsis per asmeninę maldą ir dvasinio gyvenimo sferoje, jis greitai perėjo ir į dogmatiką, sukeldamas daug ginčų ir nesantaikos. Ginčo pobūdis iš esmės sietinas su skirtingu požiūriu į žmogaus prigimtį, todėl jo pasekmės išryškėjo įvairiausiose gyvenimo srityse⁸⁸. Pagrindiniu hesychazmo atstovu laikomas Grigalius Palamas (1296–1359), sukūręs hesychastinę teologinę sistemą. Palikęs pėdsakus visoje Paleologų epochos kultūroje, hesychazmas ypač išraiškingas dailėje. Jam būdingų elementų randame ir *Žodyje*, kuriame minima Dieviškoji šviesa, kokią regėjo apaštalai Taboro kalne, t. y. minimas Dievo veikimo regėjimas kaip aukščiausias žmogaus patirties taškas⁸⁹.

Palamas, išaukštindamas kankinius, vartoja tokias svarbias estetikos kategorijas kaip grožis, šviesa, švytėjimas, veidrodis, knyga, rašymo lenta. Hesychastai kalba apie Kristaus grožį, kankinių atveju tampa svarbus ir išorinis, ir vidinis grožis. Kūno žaizdos ne subjauroja kūną, o jį puošia⁹⁰. Anot Mikalojaus Kabasilo (1322/3 – (?) po 1391), krikštas žmogui suteikia tam tikrą žinojimą

⁸⁶ *Ibid.*, p. 241; esu dėkinga Onai Daukšienei už vertingus patarimus dėl Biblijos ir kankinysčių bendrųjų vietų.

⁸⁷ John Meyendorff, *Βυζαντινή θεολογία, μετάφραση Παύλος Κουμαριανός, Βασίλης Τσάγκαλος*, Αθήνα: Ίνδικτος, 2010, p. 294.

⁸⁸ Иоанн Мейендорф, „О византийском исихазме“, in: *История церкви и восточно-христианская мистика*, сост. общ. ред. И. В. Мамаладзе, перевод Л. А. Успенской и Н. Б. Армановой, Москва: Инст. ДИ-ДИК: Православный Свято-Тухоновский богословский ин-т, 2000, p. 566. Paskutiniaus Bizantijos amžiaus įsiplieskė kovos dvasiniame imperijos gyvenime, hesychazmo šalininkų palamitų ir antipalamitų ginčas suskaldė ne tik bažnyčią, bet ir visuomenę, paveikė visą kultūrą. Kovos baigėsi politine J. Kantakuzeno pergale, formaliai pasiekta 1346 m., realiai 1351 m. Barlaamas buvo pasmerktas 1341 m. Sinode, hesychazmą kaip Stačiatikių bažnyčios mokymą įtvirtino 1347 ir 1351 m. Sinodai, o 1368 m. Sinode Grigalius Palamas po mirties buvo paskelbtas šventuoju.

⁸⁹ Dragan Bogosavljenić, *Η επίδραση της Χρηστολογίας του Αγ. Γρηγορίου του Παλαμά στην αιογραφία (14 έως 16 αι.)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010, p. 254–273.

⁹⁰ Виктор В. Бычков, *op. cit.*, p. 432–435. Autorius aptaria Šv. Demetrijo enkomią.

apie Dievą, jo pajutimą, priėmę krikštą žmonės pažino gėrį / τὸν καλὸν, patyrė tobulybę ir pajuto jo grožį / κάλλους⁹¹.

Krikštas, gėris, grožis ir šviesa svarbią vietą užima ir *Žodyje*. Du broliai kankiniai, priimdami krikštą, *atsinaujinę vandeniui ir dvasiai* (II. 3, plg. Jn 3, 5), *priėmė nelyginamai pranašesnę dievotumo grožį / κάλλος* (II. 2.). Jais sekdamas Eustatijas, *reto proto ir grožio vyras / πολλῆς εὐνοίας καὶ χάριτος, per šventąjį krikštą / διὰ τοῦ θείου βαπτίσματος* suartėjo su Kristumi (IX. 2.). Trečiame skyriuje, kankinių apologijos dalyje, kalbama apie gyvenimą Kristuje kaip vienintelio teisingo kelio ir gėrio pasirinkimą (Išm 13, 1–5, Rom 1, 20.) Vėliau, Jonui grįžus prie protėvių papročių, jo brolis *siekė sugrąžinti pabėgėli priė palikto prakilnumo / τοῦ καλοῦ φυγῆς* (IV. 5.). Pagonis valdovas vartoja tas pačias sąvokas kaip ir krikščionys, tik jam grožis yra pagonybė, jis kalba apie savo *senolių grožį / τὸ πάτριον κάλλος* (III. 1.).

Palamo hagiografiniuose tekstuose pačios šviesos, išreikštos leksema φῶς, nėra, tačiau dažnai pasitaiko leksema λαμπρός, kuri jo teologiniuose darbuose neatsiejama nuo φῶς⁹². *Žodyje* taip pat dažnai minima šviesa, perteikta λαμπρός leksema. Jau išangoje skaitome, kad apšviestam „hesychazmo šviesos“ mirtingajam, gyvenančiam pagal Dievą, už jį atiduodančiam savo sielą, yra atlyginama tvirtu lobiu ir tikra šlove, *savo spindesiu tveriančia / ἐκ τῆς ὄντως λαμπρότητος* (I. 2.), *Aukščiausiojo pažadėtas spindintis ir didžiai garbingas atlygis / ὡς τὸ λαμπρῶς καὶ φιλοτίμως ἄγαν* (I. 3.). Kankinys laukia mirties pasiruošęs, su džiugesiu kalbėdamas apie *aukštybių spindesio ilgesį / τῆς ἄνω λαμπρότητος πόθος* (III. 5.). O kartais daugiareikšmis žodis pasitaiko gana neutraliame kontekste, tačiau netiesiogiai suteikia tekstui „švytėjimo“, pvz., *τὸς ἀγῶνας λαμπρῶς / puikią kovą* (IX. 2.).

Žodžio kalba turtinga, vaizdinga, pasižymi retorinių priemonių gausa, dažnai jos koncentruojamos vienoje vietoje, persipina į sudėtingus vaizdinius. Toliau aptarsiu pagrindines retorikos priemones, apžvelgsiu jų įvairovę, nesiekdama išvardyti visų pavyzdžių.

Nuo pat išangos *Žodžio* tekstas konstruojamas per priešpriešą tarp dievotumo ir bedievybės, dvasios ir kūno, dorybės ir nedorumo, kankinių ir kankintojų ir pan. Akcentuojamas kontrastas, todėl kontrasto kūrimo priemonės

⁹¹ *Ibid.*, p. 435.

⁹² *Ibid.*, p. 436, Dragan Bogosavljević, *op. cit.*, p. 255–265.

čia ypač svarbios ir vyraujančios. Antitezės, kaip pagrindinės „konstrukcinės medžiagos“, dažnai išplėtotos, jas sudaro įvairūs tropai. Jos dažnai kuriamos su neiginiu, taip dar labiau išryškinant sudedamųjų dalių priešpriešą. Keletas pavyzdžių, susijusių su kovos, kančios, dievotumo motyvais:

1) Tačiau jis **kančią pakėlė taip lengvai, kaip kitas nė geradarystės nepakelia** (XI. 4.).

2) Antitezių su epitetais eilė: **regime prakilnią ir sėkmingą jų kovą, o visi priešų puolimai bejėgiai, nes ten už laikiną gyvenimą atseikėjama anuo nenutrūkstančiuoju ir palaiminguoju: vietoje praeinančių turtų ir tuščios garbės – tvirtu lobiu ir tikra šlove [...]** (I. 2.).

3) Antitezė su epitetais ir palyginimu: **Bet jiems [ši kova] dažniau neša puikią pergalę nei pralaimėjimą. Juk mirti dėl Kristaus, dėl kurio ir pasirinko skurdą, jiems – malonumas ir gyvenimas, ne prabėgantis ir vikrus it paukščiai, kokį turėti neramu ir neturėti skaudu, bet tikrai pastovus, nejudrus, kokiam neprilygsta joks mūsiškis daiktas** (IV. 2.).

4) Antitezė kuriama pasitelkus aliuziją į Šv. Raštą (Sk 16; Ps. 11, 6.): **Tačiau nepasiuntė priešams ugnies, nepravėrė žemės, nepakilo prieš juos, nepadarė nieko, kuo dorai plakami nedorai gyvenantieji [...] bet suteikė stiprybės, pripildė veržlumo [...]** (XII. 2.).

Yra vietų, kuriose vartojama daug tropų ir formulių, siekiant padaryti stiprų poveikį klausytojui, didelė jų koncentracija yra epilogė. Pateiksiu pavyzdį, kuriame konteksto antitezės seka viena kitą, sudarydamos retorinius klausimus, o galiausiai, taip pat pasitelkus antitezę, pateikiama išvada-apibendrinimas; be to, čia pavartoti pergalės vainikų, paminklo vaizdiniai ir bažnyčios simbolis: **O tai, kad anas bedievis nepagailėjo mums jų palaikų, netrukdė pagerbti jų bendromis apeigomis ir leido jų mirties vietoje įkurti šventyklą, – argi toli nepranoksta visų monumentų ir paminklų minimų žygdarbių? Jei didu likus gyvam nugalėti ir užsidėti pergalės vainiką, ar ne visų didingiausia ir mirus vis dėlto įveikti savo priešą? Juk ši įkurtoji šventykla ir švenčiamos apeigos jų dorybei – pagarba, o valdovo niekšybei – pasmerkimas.** [Toliau eina aliuzija į Šv. Raštą] (XIII. 2.).

Dalies teksto tradicinė dialogo forma numano klausimo/atsakymo situaciją. Čia yra ir konkrečių klausimų, ir retorinių. Klausimas gali būti vienas, tačiau dažniausiai eina keli iš eilės. Daug retorinių klausimų, kaip ir aukščiau pateikti pavyzdžiai, yra pagiriamajoje dalyje. Pateiksiu dar kelis pavyzdžius:

1) *Kas liko negirdėjęs apie iškilų judviejų drąsą ir tironą toli pralenkusią dorybę? O išgirdęs kas nesizavėjo? Arba susizavėjęs nepajuto sieloje panašaus veržlumo?* (IX. 1.).

2) *Argi negalėtų Kristus, dėl kurio iškentėtos tokios kančios, kurio žodžiu prisikėlė pradvokę numirėliai, atsileido ilgai kūną kaustęs paralyžius ir kraujas sustojo vien palietus jo drabužio kraštą, dovanoti šiam žmogui sveikatą, suvilgyti jo žaizdas ir teismui parodyti tarytum nesužeistą ir sveiką?* (XII. 1).

Žodyje daug sinonimų, kurių vartojimu pasižymi aukštojo stiliaus literatūra (žemesniame registre dažnai renkamas leksika, turinti platesnę reikšmę⁹³) ir padedančių plėtoti vaizdinius. Labai dažnos jungtuku „ir“ sujungtos sinonimų poros, kaip ir Gregoro hagiografijoje⁹⁴. Jos perteikiamos vertime, tačiau ne visada. Keli pavyzdžiai: φόβου καὶ δειλίας / *baimės ir bailumo* (III. 5.), τοῦ σκότους καὶ τῆς πλάνης / *tamsumą ir paklydimą* (V. 1.), θράσους <...> καὶ προθυμίας / *drąsos ir veržlumo* (V. 2.), πρῶως οὕτω καὶ γαληνῶς / *ramiai ir romiai* (VII. 4.), συνωθεῖ καὶ βιάζεται / *stumte stumia stoti (į kovą)* (X. 5.), ἐπικαμφθῆναι καὶ καταδύεσθαι / *nusilenkti bei nusileisti* (XII. 2.).

Dievotumo ir nedievtumo stovyklos įvardijamos ne vienu žodžiu, kankintojai bus plačiau aptarti kitam skyrelyje. Kalbant apie kankinius ir kankinystę vartojama leksika: μάρτυρ / *kankinys, ἀθλητής, ἀγωνιστής* / *kovotojas, atletas, āθλοι pl. nom., āθλησις, ἀγών, παλαιίσματα pl. nom.* / *kova, varžybos, kankinystė*. Vartojamos sinonimų poros, pvz., οἱ ἄθλοι καὶ τὰ παλαιίσματα / *kovos gudrybės* (IV. 2.), τοὺς ἀγῶνας καὶ τὴν ἄθλησιν / *kovoms bei varžyboms* (VII. 5.).

Kelis kartus kankiniai apibūdinami būdvardžiu γενναῖος: ὁ γενναῖος ἐκεῖνος / *o anas kilnūs* (VI. 2.), ὃ γενναῖοι / *Kilmingieji, tarė* (III. 1.). Iš konteksto matyti, kad čia akcentuojama būdo savybė, todėl šiose vietose reiktų vengti galimų interpretacijų apie kankinių kilmę⁹⁵.

Per visą *Žodį* nuo įžangos iki epilogo kartojasi kankinių lyginimas su kovotojais ir atletais. Kankiniai kaip atletai ir kovotojai varžosi dėl vainikų, apdovanojimų, trofėjų, t. y. amžinojo gyvenimo. Kankinio siejimas su kovotoju – tai kankinysčių bendroji vieta, būdinga tiek Vakarų, tiek Rytų tra-

⁹³ Ελένη Καλτσογιάννη, *Τα αγιολογικά έργα του Ιωάννη Ζωναρά*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008, p. 601–602.

⁹⁴ Ηλιάνα Παρασκευοπούλου, *op. cit.*, p. 220.

⁹⁵ Kartais čia verčiama *prakilnūs* arba *prakilnumas*.

dicijoms, kylanti iš NT vaizdinių⁹⁶. Tai lemia žodžio ἀθλητής daugiareikšmiškumas – tuo pačiu žodžiu vadinamas atletas, kovotojas ir kankinys⁹⁷, o pergalės atributai – vainikai, trofėjai – tinka tiek karžygiams, tiek atletams, be to, pergalės vainikas siejasi su Nukryžiuotojo kančios vainiku. Tas pats graikiškas žodis šaltinyje verčiamas arba kovotoju, arba atletu, atsižvelgiant į kontekstą. Dažnai, jei nėra minimas olimpietis, būtų galimi abu vertimo variantai. Pateiksiu pavyzdžių:

1) *mat vainikai, apdovanojimai ir aukštybių spindesio ilgesys, numarindamas varžybų vargus, išvaduoja kovotojus nuo baimės ir bailumo* (III. 5.).

2) *spinduliudamas tarsi trofėją prie trofėjo dedantis karžygyys* (VIII. 1.).

3) Kankinio palyginimas su olimpiečiu vartojamas kalbant apie jo pasirinktą mirtį pasitelkiant antitezę: *Bet ir patį Joną kažkokia dieviška jėga stūmė į kovą, ir, tarsi koks pirmaujantis olimpietis vargingą kovos akimirka, kone visiems atgrasių mirtį laikė ištis mielesne už gyvenimą [...]* (VI. 5.).

Kovotojų ir atletų pastangas vainikuoja pasiekta pergalė ir paminklas στήλη, τροπαίον, kuris akcentuojamas epilogė:

1) *bet pavertę išvaizdą tarsi savo nusiteikimo paminklu ar kitu koku nebyliu iššūkiu* (II. 5.).

2) *anas tarytum kokio tiesos paveikslu ar paminklo gėdijasi [...]* kankinių (V. 5.).

3) *Tokios buvo šių atletų kovos. Toks nugalėtojų kelias, palikęs ne [įprastą] pergalės paminklą [...], bet veikiau dievotumo atvaizdą bei iki dangaus ir pas patį Dievą iškilusį monumentą [...]* (XIII. 1.).

Vaizdingai pasakojama ir apie pačius kankinimus, kurie, kaip įprasta hagiografijai, gali būti apibūdinami nevengiant žiaurumų. Šiuose aprašymuose, kaip ir visame tekste, yra palyginimų, sinekdochų, perifrazių, ypač gausu metaforų ir metaforinių epitetų, kurių kelis pavyzdžius pateiksiu: *O anas kilnūs [kankinys] veik nepaisė sužaloto kūno, sužeistų narių bei juose besikuriančios mirties* (VI. 2.), *šiurkščiu žudiko žvilgsniu* (VII. 3.), *išvarė dieviškąją jo sielą iš tvirtų kūno pančių* (VIII. 1.), *šviežios kančios* (XII. 1.), *bedievybės karštumu* (VI. 2.), *žydinti išvaizda* (VI. 5.), *piktasis patarimas* (IV. 3.), *kilnių kalbų*

⁹⁶ Plg. 2 Tim 4, 7–8: „Iškovočiau gerą kovą, baigiau bėgimą, išlaikiau tikėjimą. Todėl manęs laukia teismo vainikas, kurį aną dieną man atiduos Viešpats, teisingasis Teisėjas, – ir ne tik man, bet ir visiems, kurie su meile laukia jo pasirodant.“

⁹⁷ Geoffrey H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford: Oxford University Press, 1961.

troškulį išraunančiai ligai (XIII. 5.), stipriaisiais malonės vaistais malšina skausmo priespaudą (XI. 4.), pasuko kalbų vairą (IV. 1.), išrauna man iš širdies paskutinį liūdesį (X. 5.), pasirodė bergždžiai plakęs pieną (X. 2.).

Paleologų literatūroje, taip pat ir kankinystėse, dažnas teatro motyvas. Žodyje prie teatro vaizdinio galime priskirti metaforą: *Liepė nuvesti jį į kalėjimą ir, įsakęs ten saugoti, pabaigė vaidinimą* / *διαλύει τὸ θέατρον* (XI. 4.). Yra ir palyginimas: *Jam atrodė, kad tikrasis dievotumas visai nenukenčia vaidinant tarsi teatre* / *ἐν σκηναῖς καὶ δράμασιν* (V. 2.). Vaidinimas ir scena šiame pavyzdyje reiškia apsimetinėjimą, vengimą parodyti tikrąjį „aš“, todėl su šiuo motyvu sietinos rūbo, pavidalo keitimo metaforos ir palyginimai, taip pat reiškiantys apsimetinėjimą, kurių yra gana daug:

- 1) *Tačiau nutarę, kad neverta šitaip gyventi ir bailiai slapstytis, bet verčiau [...] nusimetus lapės kailį, apsilvilkti liūto* (II. 4.).
- 2) *nusimetęs pataikūno, apsilvilko valdovo kailį* (VI. 1.).
- 3) *ne angies pavidalą prisiėmė patarinėdamas* (IV. 3., plg. Pr 3).
- 4) *nedera dangstyti savo vidaus po bendrąja valstybės išvaizda, tarytum silpni kariai, iš bailumo užsimetantys priešų apsiaustą, kad tik liktų nepastebėti* (IX. 3.)⁹⁸.

Kaip jau minėta, šaltinyje esama visai Bizantijos literatūrai būdingo jūros motyvo, čia kankinys lyginamas su keliaujančiu audringa jūra: *Neišsigando kitus ištikusią skausmingų kankinimų, bet tuo tik sustiprinęs savo narsą, kaip plaukiantys labiau įsisiūbavusia jūra, matydami, jog kiti be didelio vargo gauna didelį laimikį* (IX. 2.).

Vienas dažniausių tropų Žodyje yra palyginimas. Be jau minėtų pavyzdžių, galime išskirti keletą ypatingesnių, sietinų su gamta, kuriuose žmogaus išvaizda, judesiai – kaip ir Biblijoje – lyginami su gyvūnų: *bet anas tarsi vėžys negebėjo išmokti vaikščioti tiesiai* (XII. 3.); *malonumas ir gyvenimas, ne*

⁹⁸ Galima prisiminti, kad drabužio keitimas apsimetant kitu pasitaiko antikinėse komedijose, tačiau jose tokiu būdu akcentuojamas atpažinimo ir komiško momento. Antai Aristofano *Varlėse* Dionisas apsimeta Herakliu užsimesdamas liūto kailį ir pasiimdamas vėzdą, sukeldamas jį atpažinusiuju juoką: Aristofanas, „Varlės“, iš senosios graikų kalbos vertė Antanas Dambrasuskas, in: *Antikinės komedijos*, (Pasaulinės literatūros biblioteka), Vilnius: Vaga, 1989, p. 136. Be to, galima plg. ir su apsilvilkimo prasme Biblijoje, pvz.: Pr 35, 2; Ez 42, 14; Kol 3, 12; 2 Kor 5; Ef 4, 24; etc. etc. Apsilvilkimas nauju drabužiu jau ST turi atsinaujinimo, atgimimo, persikeitimo prasmę, kurią ypač pabrėžia vėliau Paulius savo laiškuose.

prabégantis ir vikrus it paukščiai. (IV. 2.); o *pédomis pasirengęs mikliau už elnių* [pas jį] persikelti (XII. 4.); ἵππος ἦν εἰς πεδίον οὐδενὶ χαλεπῶ τῆς ὀρμῆς ἀφιστάμενος / *suskubo it tyrame lauke niekieno netrukdomas žirgas [...]* (V. 4.). Tiesa, originale lyginamosios dalelytės *it* / ὥσπερ, ὡς, κατὰ νῆρα. Šią citatą būtų galima palyginti su patarle ἵππος εἰς πεδίον / *žirgas lauke*, kurią hagiografiniame tekste pavartoja Gregoras, nurodydamas, kad tai patarlė⁹⁹. Žodyje taip pat kartą pasitaiko įvardyta patarlė: Καὶ τὸ τῆς παροιμίας εἰς οὐρανὸν τοξεύων καὶ τό καθ' ὕδατος γράφειν / *kaip patarlėje, šauna dangun bei rašo vandenyje* (IV. 1.). Tiek pirmoji, tiek antroji jos dalis reiškia daryti ką nors beprasmio, jos abi įtrauktos į Sudo žodyną: εἰς οὐρανὸν τοξεύειν¹⁰⁰ ir καθ' ὕδατος γράφειν¹⁰¹ arba εἰς ὕδωρ γράφειν¹⁰².

Epitetai Žodyje gana paprasti ir įprasti, tačiau jų nemažai. Pateikiame kelis pavyzdžius: Νέαν ὁδὸν [...] *τεθλιμμένην* δὴ καὶ *σκληρὰν* καὶ ἀληθῶς ἐναγώνιον / pasirinko **siaurą, vargingą** (plg. Mt 7, 14), *tikrą kovų kelią* (II. 2.), ἀγαθοῖς συμβούλοις / **gerųjų** patarėjų (VII. 4.).

Šio teksto ypatumų analizė neleidžia sutikti su Barono išsakytu teiginiu, suformuluotu remiantis Thomo Heffernano darbu, kad „Viduramžių hagiografija stengdavosi pirmenybę teikti ne kalbos ornamentams (*verba*), bet veiksmui, dalykui (*res*)“¹⁰³. Verta pažymėti, kad Heffermanas taip kalbėjo apie ankstyvaisiais Viduramžiais VI a. lotyniškai rašiusį Grigalių Turietį. Balsamono kūriniai, kaip ir daugumai kitų vėlyvosios Bizantijos aukštosios literatūros kūrinių, to taikyti negalima. Kalbant apie šį šaltinį, norisi prisiminti garsaus Bizantijos hagiografijos tyrėjo Lennarto Rydėno žodžius, kad Viduramžių intelektualams stilius yra daug svarbesnis už pasakojimą¹⁰⁴.

⁹⁹ Ηλιάνα Παρασκευοπούλου, *op. cit.*, p. 147. Kaip matome *Diogeno* duomenų bazėje, ši patarlė yra ir Gregoro „Romėjų istorijoje“, dažna kitų autorių darbuose.

¹⁰⁰ *Suidae Lexicon*, t. I, d. II, Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1931, p. 541.

¹⁰¹ *Suidae Lexicon*, t. I, d. III, Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1933, p. 11.

¹⁰² *Suidae Lexicon*, t. I, d. II, p. 543.

¹⁰³ Thomas Heffernan, *Sacred Biography: Saints and Their Biographers in the Middle Ages*, New York: Oxford University Press, 1988, p. 5, Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, p. 97.

¹⁰⁴ Stephanos Efthymiadis, *op. cit.*, p. 159–160.

Kankinystės subžanras, juo labiau pagiriamasis žodis kankiniams, nėra kaltinamasis aktas, juo nėra siekiama įvardyti šventąjį nukankinčius ar pasmerkusius myriop asmenis, nors tie asmenys kartais įvardijami tiksliai. Po Barono studijos įsivyravo nuomonė, kad trys Vilniaus kankiniai buvo nukankinti Ldk Algirdo įsakymu. Nors tiksli nukankinimo data ir vieta nėra žinomos, o Ldk Algirdo pareigos ir vardas randami tik slaviškuose hagiografijos kūrinuose, Baronas, sutikdamas, kad graikiškame kankinystės aprašyme „valdovas-kankintojas“ neminimas vardu, neabejoja, kad tai yra Ldk Algirdas¹⁰⁵. Tokią poziciją istorikas išsako be jokių apsidraudimų ar abejonių visuose darbuose, skelbtuose po minimos studijos tiek mokslinėje, tiek populiariojoje spaudoje.

Iš *Žodžio*, kuris daugumą domina kaip istorijos šaltinis, taip pat tikimasi sužinoti konkrečių faktų, vienas jų yra „kankintojo“ asmuo. Kadangi tekstas yra abstraktus ir konkrečių detalių jame nėra daug, yra svarbu, kokiais žodžiais graikiškame tekste įvardijamas kankintojas ir jo palydovai, ar vartojama leksika bei teksto stilistika leidžia daryti prielaidą, kad kalbama apie Ldk kunigaikštį?

Pareigas ir titulus įvardijančios leksikos vartojimas Bizantijoje buvo viena griežčiausiai reglamentuotų raštijos sričių. Vienos ar kitos valstybės valdovą, valstybės pareigūną buvo priimta vadinti tik taip, kaip įprasta. Šios srities leksika kartais nauja, o kartais perimta iš senosios graikų kalbos, tačiau tokiu atveju dažni semantiniai pakitimai¹⁰⁶. Turbūt visi sutiksime, kad mūsų šaltinyje esantis *ἄρχων* tikrai nėra Va. pr. Kr. Atėnų valdininkas, t. y. *archontas*, todėl negali būti verčiamas šiuo žodžiu.

Taigi *Žodyje* kankintojas dažniausiai vadinamas leksema *ἄρχων*, kuri į lietuvių kalbą verčiama *valdovu*¹⁰⁷. Daiktavardis *ἄρχων*, daugiareikšmis graikų kalbos žodis, gali būti vartojamas ir gana abstrakčia reikšme, ir konkretesniam įvardijimui; jis reiškia: 1) valdovą, hegemoną, 2) pareigūną¹⁰⁸. Stačiatikių sla-

¹⁰⁵ Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, p. 92.

¹⁰⁶ Μιχάλης Σετάσος, „Η σημασιακή αλλαγή“, in: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Επισημονική επιμέλεια Α.-Φ. Χριστίδης, Κέντρο ελληνικής γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], τρίτη έκδοση, 2004, p. 495–502.

¹⁰⁷ Retorinio teksto vertimas leidžia rinktis vertimo strategiją ir metodus. Šiame straipsnyje jie nėra ginčijami, jų pasirinkimą pagrindžia vertimas. Tačiau šaltinyje ieškant istorinių faktų būtina žvelgti į originalą.

¹⁰⁸ Henry George Liddell, Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1968, p. 254, Geoffrey H. Lampe, *op. cit.*, p. 241.

vų kraštuose nuo seniausių laikų ἄρχων koreliavo su žodžiu князь: 1) kunigaikštis, 2) kilmingas, turtingas žmogus, artimas valdovui¹⁰⁹, tačiau XIV a. pabaigoje Ldk kaip ir Rusios kunigaikščius jau buvo įprasta vadinti lotyniškos kilmės leksema ῥήξ / ῥήγας¹¹⁰. Tai patvirtina laišakai ir dokumentai, kurie yra tiek neabejotini istoriniai šaltiniai, tiek ir literatūra.

Kartą Žodyje vartojamas τὰς ἀρχὰς pl. acc. (αἱ ἀρχαί) išverstas *kunigaikščiais*. Graikiško žodžio reikšmė yra platesnė už lietuviškojo, galima jį versti *valdžia*¹¹¹. Vertime naudojama konkretizacijos strategija ir kultūrinės interpretacijos metodas, priartinantis tekstą prie realios LDK situacijos, tačiau ar tokios strategijos pasirinkimas čia pagrįstas, kuo jis motyvuotas? Gal geriau būtų palikti abstraktesnę, platesnę ir todėl originalui artimesnę reikšmę?

Kunigaikščius randame išangos paskutinio sakinio vertime: οἱ γὰρ τῶν ἀθλητῶν ἐπαινέται δῆλον ὡς ἐν τοῖς καθ' αὐτοὺς καιροῖς οὐκ ἀποστήσονται τῆς μιμήσεως τῆ προαιρέσει τούτων συνωθοῦντος και τοῦ καιροῦ και οἶον ἐπεγείροντος λαμπρότερον πρὸς τὸ στάδιον οὐ πρὸς αἷμα μόνον ἀποδυσσομένους και σάρκας, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχὰς και τοῦ νῦν αἰῶνος τοὺς κοσμοκράτορας (I. 4.). / *Aišku, kad nugalėtojų liaupsintojai savo ruožtu neatsisakys pamėgdžioti jų ryžto, kai metas paskatins ir tartum paragins nuostabesniam žygdarbiui, stos į kovą ne tik su krauju ir kūnu, bet su kunigaikščiais ir šio amžiaus valdovais.*

Kadangi mus dominanti vieta yra šv. Pauliaus Laiško efeziečiams parafrazė, palyginkime šią citatą su kanoninio vertimo ištrauka¹¹²:

Ef 6, 12 ὅτι οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἡ πάλη πρὸς αἷμα και σάρκα, ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχὰς, πρὸς τὰς ἐξουσίας, πρὸς τοὺς κοσμοκράτορας τοῦ σκοτόυς τοῦ αἰῶνος τούτου, πρὸς τὰ πνευματικὰ τῆς πονηρίας ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. / Mes grumiamės ne su krauju ir kūnu, bet su kunigaikštystėmis,

¹⁰⁹ Измаил И. Срезневский, *Материалы для словаря древнерусского языка*, t. 1, Москва: Гос. Изд. Иностранных и национальных словарей, 1958, 1397–1402. Apie ἄρχων atitikmenis Rusioje žr. Kristina Svarevičiūtė, „Meletijo Pigo *Dialogo* dedikacijos adresatas“, *Literatūra*, 2006, t. 48 (3), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 79–88.

¹¹⁰ Kristina Svarevičiūtė, „Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Algirdo graikiškas laiškas Bizantijos epistolografijos kontekste“, *Literatūra*, 2011, t. 53 (3), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 89–99.

¹¹¹ Henry George Liddell, Robert Scott, *op. cit.*, p. 252.

¹¹² *Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas*, vertė Antanas Rubšys ir Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998, p. 1833.

valdžiomis, šių tamsybių pasaulio valdovais ir dvasinėmis blogio jėgomis dangaus aukštumose.

Suprantama *kunigaikščio* pasirinkimo motyvacija dėl kanoninio vertimo išlaikymo, tačiau *Žodžio* atveju, pasitelkdami kultūrinės interpretacijos metodą, taikomą ir Šv. Rašto vertimuose, ne tik glaudžiau susiejame įžangos ir dėstymo dalis, bet ir, turėdami omenyje LDK realijas, galime pradėti sieti šią leksemą su konkrečiomis pareigomis ir net asmeniu, nors originalo atveju turime daug platesnės reikšmės abstrakčią leksemą. Manychiau, vertime išlaikant leksemą *kunigaikštis*, interpretuojant konkrečią vietą, būtina vengti nemotyvuotų sąsajų su LDK realijomis.

Graikiškame tekste kankintojas įvardijamas dar keliomis leksemomis: *δικαστής*: 1) teisėjas, 2) *perk. r.* griežtai vertinantis, teisiantis¹¹³; *τύραννος* vartojama reikšme, atitinkančia lietuviško žodžio reikšmę: valdovas, kuris valdo savivale ir smurtu, tironas¹¹⁴. Vertime ne visada išlaikomas trijų leksemų skirtumas. Pažvelkime į pavyzdžius ir pamėginkime pasvarstyti, kodėl XIV a. tekste vartojama tiek daug leksemų įvardijant vieną asmenį.

Lentelėje pateikiu citatas originalo kalba ir jų vertimą:

ἄρχων

I. 4. ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀρχὰς καὶ τοῦ
νῦν αἰῶνος τοὺς κοσμοκράτορας.

III. 1. οὐ πολὺ καὶ δῆλα ταῦτα τὸ
ἄρχοντι

III. 5. μὴ τὸν ἄρχοντα τῆς μανίας
ἀποκαμεῖν

VI. 3. ἐπεὶ δὲ ἤδη καλῶς εἶχε τῶ
ἄρχοντι τὰ τοῦ μάρτυρος

X. 1. χριστιανὸς ὡς εἶη τῶ ἄρχοντι
διαβάλλεται

X. 3. ἐφ' ᾧ καὶ μᾶλλον τὸν ἄρχοντα
χαλεπήναντα

I. 4. bet su *kunigaikščiais* ir šio amžiaus
valdovais

III. 1. netrukus sužinojo ir *valdovas*

III. 5. kad tik *valdovas* nenumaldytų
savo įsiūčio

VI. 3. Kai *valdovas* jau buvo patenkintas
Jono kančiomis

X. 1. *valdovui* buvo apskūstas esąs
krikščionis

X. 3. *ipykęs valdovas* tarė jam

¹¹³ Henry George Liddell, Robert Scott, *op. cit.*, p. 429, *Επιτομή Λεξικού Κριαρά* [Λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδου Γραμματείας (1100–1669) του Εμμανουήλ Κριαρά], http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html

¹¹⁴ Geoffrey H. Lampe, *op. cit.*, p. 1421.

Abstrakti leksema ἄρχων visada verčiama abstrakčia leksema valdovas.

δικαστής

III. 2. τὸ μὲν ἡμᾶς, ἔφασαν, ὦ δικαστά
VII. 3. καὶ παρέστηκε τῶ δικάζοντι
VII. 4. ὦ δικαστά
X. 5. οὔτε τῶν σῶν ἐωαγγελιωῶν ἡμῖν
ἔφεσις, ὦ δικαστά
XII. 1. Τῇ δ' ὑστεραία τοῦ δικαστικοῦ
προκαθήσας βήματος χερσὶ δημίω
κελεύει μετακομισθῆναι τὸν ἀθλητήν,
[...] προήλατο τῶν δημίω

III. 2. atmename tavo, **teisėjau**, rūpesčius
VII. 3. atsistojo prieš **teisėją**
VII. 4. o **teisėjau**
X. 5. tavo pažadai, **teisėjau**,
mūsų nevilioja
XII. 1. Kitą dieną, atsisėdęs **teisėjo** soste,
liepė **tarnams** ant rankų atnešti **kankinį**.
[...] ėjo lenkdamas **tarnus**

Kaip matome, δικαστής visada verčiamas teisėju. Tris iš penkių pavartojimo kartų į teisėją yra kreipiamasi.

τύραννος

IV. 4. οὗτος ἐκεῖνος τρωθεὶς ὁμοῦ τε
ταῦτα τῶ τυράννω
V. 1. αἱ τυραννικαὶ χάριτες καὶ τιμαὶ
(gr. būdvardis į liet. k. dažnai verčiamas
daiktavardžio gen.)
VI. 1. ἐνδὺς τὸν τύραννον
VI. 2. τὴν τοῦ τυράννου γνώμην ἐδόκει
VII. 1. τῶ δέ γε τυράννω ἡ μὴν
ἡγουμένω μετὰ μελλον ὀψὲ τοῖς μάρτυσιν
ἔσεσθαι πλήθος
VII. 2. ἤδη μὲν ἡμᾶς ὁ τύραννος, εἶπεν,
ἀποσπᾶν ἀλλήλων ἐπιχειρεῖ
IX. 1. τῆς μεγαλοψυχίας ἐκείνων καὶ
ἀρετῆς, ἢ τοῦ τυράννου τοσοῦτον
περιεγένοντο
XII. 5. κὰν τούτῳ τοῦ τυράννου πλέον
ἔχειν ἑαυτοὺς ἐμφαίνοντες εἰς ἀσέβειαν

IV. 4. sužeistasis čia pat pareiškė
tai **valdovui**
V. 1. darąs pagal **valdovo** valią
VI. 1. apsilinko **valdovo** kailį
VI. 2. pritariąs **valdovo** valiai
VII. 1. **tironas** sumanė jiems
visokiausių kankinimų
VII. 2. Štai **valdovas** mėgina atplėšti
mus vieną nuo kito ir tarsi priešas kovoje
prieš kiekvieną paskirai griebiasi pirma
kankinimų
IX.1. apie iškilų jų drąsą ir **tironą** toli
pralenkusią dorybę
XII. 5. ir čia verždamiesi pralenkti
valdovą bedievyست

Vertime tik du kartus iš aštuonių randame *tironą*, nors, manyčiau, tai tikslus *τύραννος* atitikmuo, todėl būtų visiškai priimtina vertime išlaikyti žodį *tironas*. Leksema *τύραννος* keturis iš aštuonių kartų vartojama kalbant apie kankinimus ir žiaurumus.

Žodyje kankintojas veikia ne vienas, jis priima sprendimus ir duoda įsakymus pavaldiniams, kurie taip pat įvardijami keliomis leksemomis. Dažniausiai pasitaiko daiktavardis *δήμιος* – senosios graikų kalbos žodynas pateikia tokią daiktavardžio reikšmę: vergas, atsakingas už mirties bausmės įvykdymą¹¹⁵, o Viduramžių graikų kalbos žodyne skaitome: 1) tironas, 2) budelis¹¹⁶.

δήμιοι

VI. 3. εἶλκον τοίνυν αὐτὸν οἱ δήμιοι

XI. 1. τῶν δημίων

XI. 4. οἱ δήμιοι

XII. 1. δημίων κελεύει [...]

προήλατο τῶν δημίων

VI. 3. **Kariauninkai** vilko jį žeme

XI. 1. **tarnai**

XI. 4. **tarnai**

XII. 1. liepė **tarnams** [...] ejo

lenkdamas **tarnus**

Vertime ši leksema konkretizuojama. Kartą ji verčiama *kariauninkai*, keturis kartus – *tarnai*. Manychiau, *δήμιος* rodo ne tiek pavaldinių statusą ar padėtį, kiek jų vaidmenį kankinimuose, todėl atitinka liet. *budelis* reikšmę.

Į kartą pavartotą leksemą *δορυφόρος* – palydovas, padėjėjas, bendrininkas¹¹⁷ (IX. 2.) dėmesį atkreipė dauguma tyrėjų. Aleknienė šią vietą verčia *vienas iš valdovo kariaunos*, komentare randame nuorodą „čia reiškia valdovo gvardiją, asmens sargybą“, o Baronas tvirtina, kad „būtent šis terminas užgriebia reikalo esmę [...]. Atsižvelgiant į XIV a. Lietuvos realijas, galima teigti, kad terminas *palydovas* susijęs su tam tikra iki šiol minėtų kankinių istorijos tyrinėjimuose didesnio dėmesio nesulaukusia institucija – būtent jau minėtu Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvaru“¹¹⁸. Visų pirma, žvelkime į graikų kalbos žodį, nes šaltinis parašytas graikiškai: *δορυφόρος* nėra terminas ar konkrečios siauros reikšmės daiktavardis. Nemanychiau, kad esama argumentų, dėl kurių būtų motyvuota konkretizacijos strategija, leidžianti taip interpretuoti šią leksemą. Kodėl nevertus tiesiog *palydovai*? Štai kitos šaltinyje esančios pareigos įvardijančios leksemos reikšmė yra konkreti: *καὶ ματαπεισθέντες εἰς ἀνδραπόδων μηκέτι τελεῖν, ἀλλ' εἰς ζώνας ταξιαρχῶν / ο sutikę nebeliks tarnais, bet pereis į būrių vadus* (IV. 1.). Valdovas, bandydamas perkalbėti kankinius, siūlo jiems pereiti *εἰς ζώνας ταξιαρχῶν* – pavartotas įprastas graikų

¹¹⁵ Henry George Liddell, Robert Scott, *op. cit.*, p. 386.

¹¹⁶ Επιτομή Λεξικού Κριαρά.

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ Darius Baronas, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, p. 98–99, 227.

kalbos žodis būrio vadui pavadinti¹¹⁹. Tačiau *ἀνδραπόδων*, kuris čia išvers-tas *tarnais*, tiksliau būtų versti *vergais*¹²⁰: manyčiau, čia šis žodis pavartotas perkeltine reikšme (vartojama graikų kalboje iki šių dienų), kalbant ne apie kankinių užimtas pareigas, o apie jų laisvių suvaržymą konkrečioje situacijoje juos teisiant.

Šiame graikiškame šaltinyje kalbama apie abstraktų *valdovą*, turintį spren-dimo teisę. Jei kalbama apie sprendimo priėmimą, dažniausiai jis vadinamas *teisėju*, o jei apie žiaurumus ir kankinimus – *tironu*. Jo įsakymus vykdo abs-traktūs *tarnai-budeliai*, dar vadinami *palydovais*. Vertime kankintoją įvardi-jančių leksemų skirtumas dažniausiai išlaikomas, tačiau ne visada. Nors yra žinoma, kad veiksmas vyksta Lietuvoje, vieta nėra konkretizuojama, ir nema-nau, kad yra prasmės kalbėti apie geografijos išmanymą ar pan., tai vienas iš abstraktumo pavyzdžių, būdingų žanrui. Kaip ir tai, kad valdovas vaizduo-jamas ne kaip konkrečios šalies valdovas ar, dar daugiau, konkretus asmuo. Trimis leksemomis kuriamas abstraktus, literatūrinis personažas, veikiantis kartu su lygiai tokiais pačiais abstrakčiais pavaldiniais.

Taigi *Žodyje* nėra minimas ne tik Ldk Algirdo vardas, jame nėra vartoja-mas graikiškas daiktavardis, kurį be abejonių galėtume interpretuoti ir versti daiktavardžiu *kunigaikštis*. Būtų keista, jei nutylėjimais, konkrečių asmenų neminėjimu pasižyminčioje Bizantijos literatūroje būtų tiksliai ir aiškiai įvar-dytas asmuo, šalies valdovas, su kurio šalimi siekiama išlaikyti gerus santykius ir kurios šventieji yra ką tik pagerbti Konstantinopolyje¹²¹.

IŠVADOS

Žodžio struktūra ir retorinis stilius neabejotinai atitinka Bizantijos aukštajai literatūrai keliamus reikalavimus. Jame yra hesychazmą atspindintiems teks-tams būdingų bruožų, nors dogmatika čia neužima tokios vietos kaip patriarcho Filotėjo hagiografijoje. Sąsajos su Šv. Raštu kartais pasireiškia perifrazėmis ar vaizdiniais, o kartais tik vienu epitetu ar trumpu palyginimu. Antikos motyvai,

¹¹⁹ Henry George Liddell, Robert Scott, *op. cit.*, p. 1756, Geoffrey H. Lampe, *op. cit.*, p. 1372.

¹²⁰ Henry George Liddell, Robert Scott, *op. cit.*, p. 128.

¹²¹ Net jei *Žodis* parašytas po Ldk Algirdo mirties, nėra praėję pakankamai laiko, kad apie tai būtų diplomatiška atvirai kalbėti, juo labiau tokio žanro tekste, kuris visai to nereikalauja.

būdingi vėlyvosios Bizantijos hagiografijai, čia sumišę su krikščioniškais. Kalba vaizdinga ir turtinga, ji neabejotinai parodo kūrinio meninę literatūrinę vertę. Bizantijos hagiografijai neaktualus teiginys, kad „istorikas, skaitantis šventųjų gyvenimus (*in extenso*), gali nesunkiai pastebėti istorines detales, nes svarbiausios hagiografijos koordinatės yra laikas ir vieta“¹²². Bizantijos hagiografijoje laikas gali būti nenurodytas, o vieta dažniausiai abstrakti. Žodžio „teminė linija“ sudaryta iš bendrųjų vietų. Konkrečių faktų ir išskirtinių detalių joje labai mažai, prie tokių galėtume priskirti šalies paminėjimą, kankinių vardus, krikštą ir jį suteikusį kunigą, išvaizdos aprašymą ir kankinimus šaltu vandeniu bei pabaigoje pateikiamą informaciją apie dalies palaikų atvežimą į Konstantinopolį. Viena vertus, tai gali būti paaiškinama kaip to meto žanrui būdingas bruožas, kita vertus, mums nėra žinomas kūrinio protografas, galbūt autorius neturėjo daug informacijos. Kankinių ir kankintojų paveikslams kurti vartojama leksika yra įvairi, plačios reikšmės, neįvardijami konkretūs istoriniai asmenys, vartojami sinonimai. Šis šaltinis nepatvirtina, kad kankiniai Jonas, Antanas ir Eustatijas nužudyti Ldk Algirdo įsakymu, kunigaikštis Algirdas konkrečiai, pareigomis ir/ar vardu, yra įvardintas tik vėlesniuose slavškuose hagiografijos tekstuose. Nors Balsamono Žodis suteikia mažai istorinių duomenų apie patį kankinystės faktą, jis yra vertingas vėlyvosios Bizantijos literatūrinio meistriškumo, pamaldumo ir dvasinio gyvenimo praktikos bei Lietuvos kankinių kulto ir LDK bei Bizantijos bendradarbiavimo liudytojas.

ŠALTINIŲ, ŽODYNŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

ARISTOFANAS, *Varlės*, iš senosios graikų kalbos vertė Antanas Dambrauskas, in: *Antikinės komedijos*, (ser. Pasaulinės literatūros biblioteka), Vilnius: Vaga, 1989, p. 131–201.

[BALSAMONAS MYKOLAS,] „Τοῦ ῥήτορος τῆς ἁγιωπάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας Μιχαήλ τοῦ Βαλαμῶνος εἰς τοὺς ἁγίους καὶ ἐνδόξους νεοφανεῖς μάρτυρας Ἀντώνιον, Ἰωάννην καὶ Εὐστάθιον τοὺς ῥώσσοις“, šaltinių graikų kalba redakcija ir vertimas Tatjanos Aleknienės, in: *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, Vilnius: Aidai, 2000, p. 200–243.

BARANAUSKAS TOMAS, „Lietuvos istorija XI–XV a. Algirdas – nukariautojas ir gynėjas. Paskaitų medžiaga“, <http://lietuvos.istorija.net/vpu/>, [žiūrėta 2012-06-20].

BARONAS DARIUS, „Bizantija ir Lietuva. Saugus atstumas, atsargus bendrumas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 2, p. 103–108.

¹²² Darius Baronas, „Hagiografija kaip istorijos šaltinis“, *Naujasis židinys*, 1999, Nr. 9/10, p. 459.

- BARONAS DARIUS, „Hagiografija kaip istorijos šaltinis“, *Naujasis židinys*, 1999, Nr. 9/10, p. 454–460.
- BARONAS DARIUS, „Stačiatikiai kitatikių valdžioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejis XIII–XV a.“, *Lietuvos istorijos metraštis 2004*, t. 1, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2005, p. 5–23.
- BARONAS DARIUS, „The Three Martyrs of Vilnius: A Fourteenth-Century Martyrdom and its Documentary Sources“, *Analecta Bollandiana*, t. 122, I, Brussel: Société des Bollandistes, 2004, p. 82–132.
- BARONAS DARIUS, „Trys Vilniaus kankiniai – didžiausias stačiatikių lobis Lietuvoje“, *Vaidas*, 2007-04-26, Nr.17, <http://www.verslobanga.lt/lt/leidinys.full/4631aa1bae8a8>, [žiūrėta 2012-05-10].
- BARONAS DARIUS, *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, Vilnius: Aidai, 2000.
- BARONAS DARIUS, „Trys Vilniaus kankiniai ir Lietuva XIV a.“, *Naujasis židinys*, 1998, Nr. 3, p. 120–127.
- BARONAS DARIUS, *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, Vilnius: Aidai, 2010.
- BARONAS DARIUS, DUBONIS ARTŪRAS, PETRAUSKAS RIMVYDAS, *Lietuvos istorija. III tomas. XIII a. – 1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, Baltos lankos, 2012.
- BOGOSAVLJEVIĆ DRAGAN, *H επίδραση της Χρηστολογίας του Αγ. Γρηγορίου του Παλαμά στην αγιογραφία (14 έως 16 αι.)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010.
- DULSKIS ROMUALDAS, „Hesychazmo idėjos šv. Andriejaus Rubliovo kūryboje“, *Logos*, 2005 liepa–rugsėjis, Nr. 43, p. 80–87.
- DULSKIS ROMUALDAS, „Trys hesychijos pakopos, vedančios į autentišką krikščioniškojo pamaldumo kokybę“, *Logos*, 2006 lapkritis–gruodis, Nr. 49, p. 137–148.
- EFTHYMIADIS STEPHANOS, „New Developments in Hagiography: The Rediscovery of Byzantine Hagiography“, in: *Hagiography in Byzantium: Literature, Social History and Cult*, Variorum Collected Studies Series, Farnham, Surrey: Ashgate, 2011, p. 157–171.
- HEFFERMAN THOMAS J., *Sacred Biography: Saints and Their Biographers in the Middle Ages*, New York: Oxford University Press, 1988.
- [HERMOGENES.] *Invention and Method in Greek Rhetorical Theory: Two Rhetorical Treatises from the Hermogenic Corpus*, the Greek text edited by Hugo Rabe, with introductions, English translations and notes by George A. Kennedy, (SBL Writings from the Greco-Roman World), Nr. 15, SBL: Atlanta, 2005.
- HORROCKS GEOFFREY, *Greek: A History of the Language and its Speakers*, 2-as papildytas leidimas, Willey-Blackwell, 2010.
- HUNGER HERBERT, *Βυζαντινή Λογοτεχνία. Η Λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, t. 1, Αθήνα: ΜΙΕΤ, μετάφραση: Α. Γ. Μπενάκη, Ι. Β. Αναστασίου, Γ. Χ. Μακρή, 1991.
- JOVAIŠA LIUDAS, „Darius Baronas. Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija. Istorinė studija ir šaltiniai, (Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae, 2)“, recenzija, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2001, t. 1, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, p. 229–230.

- KAZHDAN ALEXANDER, SHERRY LEE F., ANGELIDI CHRISTINE, *A History of Byzantine Literature (650–850)*, Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 1999.
- KAZHDAN ALEXANDER, WHARTON EPSTEIN ANN, *Άλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τόν 110 και 120 αιώνα*, μετάφραση: Παππάς Ανδρέας, Τσουγκαράκης Δημήτρης, Αθήνα: MIET, 1997.
- KAZHDAN ALEXANDER, *A History of Byzantine Literature, (850–1000)*, Athens: National Hellenic Research Foundation, Institute for Byzantine Research, 2006.
- KAZHDAN ALEXANDER, „The fate of the intellectual in Byzantium“, in: Kazhdan, Alexander, *Authors and Texts in Byzantium. Variorum Reprints*, Aldershot, 1993.
- KAZHDAN ALEXANDER, FRANKLIN SIMON, *Μελέτες στη βυζαντινή λογοτεχνία του 11ου και 12ου αιώνα*, μετάφραση: Αυγερινού-Τζιώγα Μαρία, Αθήνα: Παπαδήμας, 2007.
- KOŽENIAUSKIENĖ REGINA, *Retorika: iškalbos stilistika, 2-asis pataisytas leidimas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
- LAMPE GEOFFREY, W. H., *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford: Oxford University Press, 1961.
- LIDDELL HENRY GEORGE, SCOTT ROBERT, *A Greek-English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press, 1968.
- MAGDALINO PAUL, „The Byzantine Holy Man in the Twelfth Century“, in: *The Byzantine Saint*, (Spring Symposium of Byzantine Studies, 14th, 1980, University of Birmingham), edited by Sergei Hackel, 2001, New York: St. Vladimir’s Seminary Press, p. 51–66.
- MAGDALINO PAUL, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143–1180*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- MANGO CYRIL, *Βυζάντιο: Ἡ Ἀυτοκρατορία τῆς νέας Ρώμης*, μετάφραση: Δημήτρης Τσουγκαράκης, Αθήνα: MIET, 1990.
- MAKSELIENĖ SIMONA, *Intelektualinis vėlyvosios Bizantijos gyvenimas*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007.
- MAŽEIKA DALIA, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo laikysena krikščionybės atžvilgiu“, *LKM Akademijos suvažiavimo darbai*, t. 13, Roma, 1990, p. 205–219.
- MEYENDORFF JOHN, *Byzantium and the Rise of Russia: a Study of Byzantino-Russian Relations in the fourteenth century*, Cambridge University Press, 1981.
- MEYENDORFF JOHN, *Rome, Constantinople, Moscow: Historical and Theological Studies*, New York: St. Vladimir’s Seminary, 1996.
- MEYENDORFF JOHN, „The Three Lithuanian Martyrs: Byzantium and Lithuania in the Fourteenth Century“, *St. Vladimir’s Theological Quarterly*, t. 26, New York: St. Vladimir’s Seminary, 1982, p. 29–44.
- MEYENDORFF JOHN, *Βυζαντινή θεολογία*, μετάφραση: Παύλος Κουμαριανός, Βασίλης Τσάγκαλος, Αθήνα: Ίνδικτος, 2010.
- NIKŽENTAITIS ALVYDAS, „Dar kartą apie stačiatikius kankinius Vilniuje“, *Komjaunimo tiesa*, 1989-02-15, Nr. 32 (11187) 3.

- NIKŽENTAITIS ALVYDAS, „Trys stačiatikiai kankiniai Vilniuje“, *Komjaunimo tiesa*, 1988-12-17, Nr. 240 (11145), 3. PRATSCH THOMAS, *Der Hagiographische Topos. Griechische Heiligenviten in Mittelbyzantinischer Zeit, (Myllennium-Studien Zu Kultur und Geschichte des Ersten Jahrtausends n. Chr.)*, t. 6, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2005.
- RABIKASKAS PAULIUS, *Krikščioniškoji Lietuva: istoriografija, hagiografija, šaltiniotyra*, sudarė Liudas Jovaiša, Vilnius: Aidai, 2002.
- ROWELL STEPHEN CHRISTOPHER, *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva*, Vilnius: Baltos lankos / ALK, 2001.
- ROWELL STEPHEN CHRISTOPHER, *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295-1345*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- SVAREVIČIŪTĖ KRISTINA, „Antikos tradicijos ir naujos tendencijos Bizantijos rašytinėje kalboje“, *Literatūra*, 2013, t. 55 (3), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 73-82.
- SVAREVIČIŪTĖ KRISTINA, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo graikiškas laiškas Bizantijos epistolografijos kontekste“, *Literatūra*, 2011, t. 53 (3), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 89-99.
- SVAREVIČIŪTĖ KRISTINA, „Meletijo Pigo *Dialogo* dedikacijos adresatas“, *Literatūra*, 2006, t. 48 (3), Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 79-88.
- Suidae Lexicon*, edidit Ada Adler, Lexicographi Graeci: Recogniti et apparatus critico instructi, t. 1, d. II-III, Lipsiae: In aedibus B. G. Teubneri, 1931-1933.
- ŠEVČENKO IHOR, „Levels of Style in Byzantine Prose“, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31, t. 1, 1981, p. 289-312.
- Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas*, vertė Antanas Rubšys ir Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Katalikų pasaulis, 1998.
- TALBOT ALICE-MARY, „Hagiography“, in: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 862-872.
- TALBOT ALICE-MARY, „Old Wine in New Bottles: The Rewriting of Saints Lives in the Palaiologan Period“, *Twilight of Byzantium*, ed. S. Curčić-D. Mouriki, Princeton, 1991, p. 15-26.
- The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, Volume 1: Periods and Places*, edited by Stephanos Efthymiadis, Farnham, Surrey: Ashgate, 2011.
- The Oxford Dictionary of Byzantium*, edited by Alexander P. Kazhdan, t. 1-3, New York and Oxford: Oxford University Press, 1991.
- WILSON NIGEL G., *Οι λόγοι στο Βυζάντιο*, μετάφραση: Κονομής Νίκος, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1991.
- БАРОНАС Д., „По поводу литературной истории Мучения трех виленских мучеников“, *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne: Seria poświęcona starożytnościom słowiańskim*, t. 3, Kraków, 2001, p. 73-98.
- БИБИКОВ МИХАИЛ В., „К проблеме историзма византийской агиографии“, in: *Византийские очерки*, Российская академия наук, Москва: Индрик, 1996, p. 50-56.

БЫЧКОВ ВИКТОР В., „Византийская эстетика XIII–XV вв.“, in: *Культура Византии XIII – первая половина XV в.* К международному конгрессу византинистов (8–15 августа 1991 года, Москва), Москва: Наука, 1991, р. 412–447.

Византийские легенды, издание подготовила София В. Полякова, Москва: Научно-издательский центр „Ладомир“, 1994.

МАКАРИЙ, митрополит Московский и Коломенский, *История русской церкви*, кн. 3, Москва: Издательство Валаамского Спасо-Преображенского монастыря, 1995.

МЕДВЕДЕВ ИГОРЬ П., „Ренессансные тенденции поздневизантийской культуры“, in: *Культура Византии XIII – первая половина XV в.* К международному конгрессу византинистов (8–15 августа 1991 года, Москва), Москва: Наука, 1991, р. 224–242.

МЕЙЕНДОРФ ИОАНН, *История церкви и восточно-христианская мистика*, сост. общ. ред. И. В. Мамаладзе, перевод Л. А. Успенской и Н. Б. Армановой, Москва: Инст. ДИ-ДИК: Православный Свято-Тухоновский богословский ин-т, 2000.

МЕЙЕНДОРФ ИОАНН, *Православие и современный мир: лекции и статьи*, Минск: Лучи Софии, 1995.

ОГИЦКИЙ ДИМИТРИЙ П., „К истории Виленских мучеников“, *Богословские труды*, Москва: Издание Московской Патриархии, 1984, р. 226–246.

СПЕРАНСКИЙ МИХАИЛ Н., „Сербское житие литовских мучеников“, Москва: Издание Императорского общества истории и древностей российских при московском университете, 1909, р. 1–47.

СРЕЗНЕВСКИЙ ИЗМАИЛ И., *Материалы для словаря древнерусского языка*, т. 1, Москва: Гос. Изд. Иностранных и национальных словарей, 1958.

ТЕМЧИН СЕРГЕЙ Ю., „Почему древнеславянский календарный сборник кратких житий был назван Прологом“, in: ТЕМЧИН СЕРГЕЙ, *Исследования по кирилло-мефодиевистике и палеославистике*, (Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne), т. 5, Kraków: Scriptum, 2010, р. 203–232.

Αιολογία ύστερης Βυζαντινής περιόδου ΕΙΕ/ΙΒΕ, <http://byzhadb.eie.gr/19.asp>

ΒΛΑΧΑΚΟΣ ΠΕΤΡΟΣ, *Ο Βυζαντινός Λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς. Η προσωπικότητα και το έργο ενός επιστήμονα και διανοούμενου στο Βυζάντιο του 14^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, 2008.

Επιτομή Λεξικού Κριαρά [Λεξικού της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας (1100–1669) του Εμμανουήλ Κριαρά], http://www.greek-language.gr/greekLang/medieval_greek/kriaras/index.html

ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ ΕΛΕΝΗ, ΚΟΤΖΑΜΠΑΣΗ ΣΟΦΙΑ, ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ ΗΛΙΑΝΑ, *Η Θεσσαλονίκη στη βυζαντινή λογοτεχνία. Ρητορικά και αιολογικά κείμενα*, Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 2002.

ΚΑΛΤΣΟΓΙΑΝΝΗ ΕΛΕΝΗ, *Τα αιολογικά έργα του Ιωάννη Ζωναρά*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008.

ΚΑΤΣΑΚΙΩΡΗΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, *Φιλοθέου Κοκκίνου, εγκώμια σε Θεσσαλονικείς αγίους*. Θεολογική και γραμματολογική προσέγγιση, διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010.

- ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑ, *Χρόνος και ηλικίες στη Βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ο – 11ος αι.)*, Αθήνα: Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας, Γενική γραμματεία νέας γενιάς, 3ο, Κέντρο νεοελληνικών ερευνών ΕΙΕ, 1997.
- ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΥ ΗΛΙΑΝΑ, *Τα αγιολογικά έργα του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008.
- ΣΕΤΑΣΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, „Η σημασιακή αλλαγή“, in: *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, Επιστημονική επιμέλεια Α. Φ. Χριστίδης, Θεσσαλονίκη: Κέντρο ελληνικής γλώσσας, Ινστιτούτο Νεοελληνικών σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη], τρίτη έκδοση, 2004, p. 495–502.

The Praise of Three Martyrs of Vilnius by Michael Balsamon: A Search for Historical Facts in a Late Byzantine Hagiographical Source

S u m m a r y

The paper addresses *Τοῦ ῥήτορος τῆς ἀγιωτάτης τοῦ Θεοῦ μεγάλης ἐκκλησίας Μηχαῆλ τοῦ Βαλσαμῶνος εἰς τοὺς ἀγίους καὶ ἐνδόξους νεοφανεῖς μάρτυρας Αντώνιον, Ἰωάννην καὶ Εὐστάθιον τοὺς ῥώσσοις* (*The Praise of the New Holy and Glorious Martyrs, the Russians Anthony, John and Eustatia*) that Michael Balsamon wrote in Byzantium in the late 14th century, in order to discover whether this is a reliable historical source, and what facts about the torturers the work reveals. The paper begins with an overview of the periodization of Byzantine hagiography and a discussion of its main features, with a focus on the Palaeologan period. It proceeds to the analysis of the structure and style of the source, and then focuses on the analysis of the semantic aspects of the lexis which we are particularly interested in. The paper, which emphasizes the aspects of analysis of a source characteristic of a particular period and genre and the results obtained, enters into a polemic with the historian Darius Baronas. Finally, the author arrives at the conclusion that the literary quality of the work gives no cause for any doubt. Its schematic structure and literary means make it possible to consider it a source of late Byzantine high literature; the lexis of abstract meaning and abundant synonyms impart abstract and literary characteristics to the text. Meanwhile, actual historical facts that do not raise doubts are not numerous, and the lexis used does not make it possible to link the torturer with a particular individual.